

Om Lofthusopprøret, og hvordan bøndernes klager vant
gjenklang i kommisjonen.

Kai Andre Sunde

MASTEROPPGAVE I HISTORIE.
INSTITUTTET FOR ARKEOLOGI, KONSERVERING OG HISTORIE.

UNIVERSITETET I OSLO.

HØST 2020.

«No Longer were there individual destinies;
only a collective destiny, made of plague and
emotions shared by all».

Albert Camus, The plague.

Veileder: Professor i historie, UiO, Hilde Sandvik

Først vil jeg takke professor Hilde Sandvik for fine innspill, og stor motivasjon underveis i løpet. Videre vil jeg rette en takk til førstearkivar ved Riksarkivet, Margit Løyland for tilgang på materiale og gode, utfyllende tilbakemeldinger. Dernest vil jeg takke min samboer, Silje, for avlastning og oppmuntring underveis i skriveprosessen. Hadde ikke klart dette uten. Til slutt vil jeg takke dere barna, Robin og Alexandra, for tålmodigheten som dere har hatt med pappa i løpet av året som har gått. Dette arbeidet er til, og for dere. Men nå leveres Kohts *Bondereising* tilbake på biblioteket, kjøkkenbordet ryddes, og blir igjen et sted hvor vi kan tegne, lage slim, eller bake. Sammen.

Innholdsfortegnelse.

Kapittel 1: Bakgrunn og kontekst.	1
1.1: Innledning.	1
1.2: Problemstillingene:	2
1.3: Forskningsstatus og historiografi; om supplikkmaterialet fra Lofthusopprøret, og responsen som klagene fikk i kommisjonen.....	3
1.4: Oppbyggingen av oppgaven.....	5
1.5: Lofthusreisinga.....	5
1.5.1: Opphav.....	6
1.5.2: Lofthus' handlinger.	7
1.5.3: Arrestasjon og rettsprosess mot Lofthus.....	10
1.6: Politisk kultur.	12
1.6.1: Graden av politisk selvbevissthet blant Lofthus' bønder.....	14
1.7: Supplikkinstituttet i tiden etter 1660.....	18
1.8: Metode, del 1; et forsøk på en syntetisering.....	22
1.8.1: Metode, del 2; utvalg av supplikker.....	27
Kapittel 2: Klagene og kommisjonen.	29
2.1: Sportler og avgifter.	29
2.2: Hva var sportler?.....	30
2.3: Omleggingen av sportelreglementet; en pågående debatt i samtiden.....	31
2.4: Bøndernes supplikker.....	36
2.5: Kommisjonens arbeid.	41
2.6: Oppsummering.	44
Kapittel 3: Helse og helsestell.	45
3.1: Radesyken; én sykdom?.....	45
3.2: Finansiering av, og økonomistyring ved, radesykehusene.	46
3.3: Helbred for alle?	49
3.4: Bøndernes supplikker.....	50
3.5: Kommisjonens arbeid.	52
3.6.1: Alkohol.	53
3.6.2: Innførselen av brennevin.	53
3.6.3: Bøndernes supplikker.....	57

3.6.4: Kommisjonens arbeid.	60
3.7: Oppsummering.	61
Kapittel 4: Korn og hungersnød.	62
4.1: Kornmonopol?	62
4.2: Fremveksten av tanken om et kornmonopolet.	63
4.3: Hensikten med, og utfall av kornmonopolet.	63
4.4: Diskusjoner i samtiden.	66
4.5: Bøndernes supplikker.	69
4.6: «Den viktigste Klage».	72
4.7: Oppsummering.	75
DEL II	76
Ressurser, strategier og nettverk; med utgangspunkt i Lofthusmaterialet, og i komparasjon.	76
Kapittel 5: Nettverksanalyse.	77
Kapittel 6: Feltteori.	79
Kapittel 7: Prosopografi.	82
7.1: Gunder Gundersen (1754-1806).	82
7.2: Terkel Johansen (1753-1839).	84
7.3: Omund Karlsen (1752-1810).	84
7.4: Ole Gregers (1758-1820).	85
7.5: Konkluderende om nettverk.	86
Kapittel 8: Lofthusopprøret og Kullnekten; en komparasjon.	87
Kapittel 9: Konklusjoner.	100
9.1: Supplikkene; innhold.	100
9.2: Supplikkene; strategi og argumentasjon.	100
9.3: Fredrik Moltke; en forutsetning for at bønderne vant gehør.	103
9.4: Kommisjonens synspunkter.	104
9.5: Nettverk.	105
9.6: Komparasjon.	106
Kapittel 10: Videre forskning.	108
11: Kilder:	109

11.1: Utrykte kilder:	109
11.2: Trykte kilder:	110
12: Litteraturliste.	111

Kapittel 1: Bakgrunn og kontekst.

1.1: Innledning.

På 1780-tallet var den enevidige statsmakten godt representert på lokalnivå i Norge, med en øvrighet som klarte å holde sine borgere under god kontroll. Men under overflaten begynte forhold som hadde fått vokse frem siden første halvdel av 1700-tallet å gjøre seg gjeldende. Forhold som myndighetene ikke fullt ut forstod omfanget av. Ikke før Lofthusoppørert var en realitet. Hunger, som en indirekte følge av kornmonopolet, som ble innført tilbake i 1735. Gjeldsbundne bønder, som følge av de kostbare varene de jordbundne trengte for å overleve. Varer som handelsborgerne tilbød på dyr kreditt. Og midt oppi dette, en bondestand som gradvis får sin oppvåkning, og som etterhvert når frem til en bevisstgjøring om at egne evner kunne bety en forandring. Bøndene setter seg inn i systemets intrikate mekanismer, og benytter seg av dem; de skriver supplikker til Kongen. Riktignok går de også utenfor de tillate kanalene for handling. De mobiliserer og samler seg i store grupper for å protestere mot arbeidsplikt, pengekrav og matmangel.¹ Det hele ble i starten ledet og organisert av en mann; Kristian Jensson Lofthus. Det er han som mobiliserer folket til å delta i underskriftsaksjoner, til å velge utsendinger til København for å tale bondestandens sak foran Kongen. Og det er han som etter hvert blir den «udkaaret af alle».²

Denne oppgavens hovedanliggende er, på den ene siden, å undersøke hvordan bøndene argumenterer, både i sine supplikker, men også under oppmøte ved kommisjonen, og hvordan de organsierer seg. Dessuten skal vi se nærmere på hvor presise supplikantenes gjengivelser av realitetene var. På den andre siden vil jeg se undersøke kommisjonens reaksjoner, og hvorfor disse reaksjonene ble som de ble.

¹ Sætra, 2014. s. 133.

² Jon Løyland, 1952. ss.

1.2: Problemstillingene:

I denne oppgaven har jeg valgt følgende hovedproblemstilling:

«Hva sier supplikkmaterialet om bøndernes kunnskap og organisering?»

Denne første problemstillingen er ment å være ankerfestet for mine undersøkelser av hva bønderne visste om de ulike saksfeltene som de klaget over. Dette vil komme frem gjennom en nærlesning av supplikkmaterialet.

Som underproblemstillingen har jeg ført opp:

«Hva sier kommisjonens reaksjoner på allmuens klager om forståelse for bøndernes situasjon?»

Svar på underproblemstillingen vil jeg søke i kommisjonens protokoller og innberetninger, hvori kommisjonens synspunkter kommer til uttrykk.

Problemstillingene kan tenkes på som en bivariat problemstilling; de to variablene (bøndernes klager, og kommisjonens slutninger) står i et forhold til hverandre. Det er i spennet mellom disse to standpunktene at denne oppgaven plasserer seg.

1.3: Forskningsstatus og historiografi; om supplikk materialet fra Lofthusopprøret, og responsen som klagene fikk i kommisjonen.

Lofthusopprøret er det norske bondeopprøret som har blitt mest utførlig behandlet. Og det har blitt skrevet hyllemetere med artikler og bøker på temaet. Om vi går kronologisk til verks, ble den første monografiske fremstillingen av opprøret opptegnet av Henrik Wergeland allerede tilbake i 1842.³ Denne utgivelsen bærer tittelen *Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthus*,⁴ og har nok ligget til grunn for Georg Sverdrups fremstilling av begivenhetene.

Sverdrup utkom med boka *Lofthusbevægelsen*⁵ i 1917, og bærer preg av å være en enda mer grundig bearbeidelse av kildematerialet enn hva Wergeland kan skilte med. Sverdrup sin gjengivelse av opprøret står seg godt den dag i dag. Men han anser ikke bevegelsen for å være av politisk karakter, men heller en økonomisk og sosial mobilisering. Sverdrup referer i blant til supplikk materialet, og har i så måte vært et godt materiale å ta utgangspunkt i for arbeidet med denne oppgaven.

Også Halvdan Koht behandler Lofthusopprøret opptil flere ganger i sin karriere. Men det bidraget som har blitt stående som «kanon» på området er særlig kapittelet i *Norsk Bondereising*,⁶ som utkom i 1926. Helt sentralt i Kohts forskningsbidrag står hans *redskapsteori*; tanken at staten til enhver tid vil være som et redskap å regne for den øverste økonomiske klassen i samfunnet. Her står kommisjonens reaksjoner sentralt, men man kan argumentere for at det materialistiske står i veien for å se nyansene ved kommisjonens reaksjoner. Det å lese Koht, har gjort meg oppmerksom på hva en slik vektlegging kan ha å si for analysen av begivenhetene.

Både Gustav Sætra⁷ og Svein Vik Såghus⁸ sine hovedoppgaver tar utgangspunkt i den nevnte redskapsteorien. De setter seg fore å finne ut om det er hold i Kohts påstander. Sætra har også senere bidratt med mengder av forskning på Lofthuskomplekset. Foruten hans

³ Denne monografien tok form av en artikkelserie i Christiansandposten, og var basert på det materialet som Wergeland hadde tilgang til som Riksarkivar.

⁴ Henrik Wergeland, 1842: «Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthus samt Almue-Urolighederne i 1786 og 87 i Nedenæs Amt,» Opptrykt i *Samlede Skrifter*, bd. IV: 4. (Oslo: Steenske Forlag, 1926).

⁵ Georg Sverdrup, 1917: *Lofthusbevægelsen*. Oslo: Grøndahl.

⁶ Halvdan Koht, 1926: *Norsk bondereising*. Oslo: Aschehoug. ss. 305-334.

⁷ Gustav Sætra, *Embetsmann, bonde, borger. Konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i opplandet 1782-1795*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, 1980.

⁸ Svein Vik Såghus, *Hans Smith og Lofthusreisinga 1776 - 1793*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, 1999.

hovedoppgaven fra 1980, vil jeg her dra frem artikkelen «Fra Bondeledere til fanger»,⁹ som stod på trykk i Agder Historielags årsskrift tilbake i 1996. I løpet av disse 100 sidene får vi en grundig innføring i rettsprosessen mot Kristian Lofthus og hans medløpere. Men også artikkelen «Lønnskamp eller utbytting? Embetsmann og bonde i Telemark i strid om embetsmennenes inntekter, 1785-1798»,¹⁰ som stod på trykk i *Telemark Historielag* tilbake i 1983 er av interesse. I denne behandler Sætra sportelreglementet, og vi får skissert opp et bilde av en amtmann Moltke som en nokså diplomatisk, og gjerne også bondevennlig aktør. Dette er også noe Sverre Steen fremsetter i sitt verk *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bind 7.¹¹

Det som kjennetegner samtlige av de foregående verkene er at de først og fremst har behandlet de rent materielle sidene ved opprøret. Med sin masteroppgave fra 2009 har Ingrid Fiskaa¹² ytterligere utvidet forskningsfeltet, til også å omfatte de politiske maktforholdene, og den politiske interaksjonen mellom allmuen og øvrigheten. Isolert fra borgerstandens handelsinteresser og allmuens nød. Dette med utgangspunkt i Sidney Tarrow og Karin Sennefelts teorier. I denne oppgaven blir vi i større grad enn før kjent med kommisjonens beveggrunner. Denne oppgave har vært til stor hjelp for min forståelse av øvrighetens svarrepertoar. I senere tid har Fiskaa publisert flere bokkapitler på temaet¹³, og blir ofte referert til.

En siste bidragsyter er førstearkivar Margit Løyland, som gjennom flere år har bidratt til litteraturen om Lofthusopprøret, og som i 2018 ga ut boken *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå Kommisjonen og høgsterett 1787-99*.¹⁴ Dette verket er oppført som en kildeutgivelse, men den er så mye mer enn dette. Med en innledning på 40 sider som virkelig situerer den historiske konteksten, med et rikt noteverk, og med hele 80 sider med oppslagsregister, er dette en skattkiste for den som ønsker å fordype seg i prosessen slik den forløp. Dette verket gir en god innsikt i hvordan kommisjonen forstår bøndernes klager.

⁹ Gustav Sætra, 1996: «Fra Bondeledere til fanger; rettsforfølgelsen mot ledere av Lofthusreisninga, 1789-1800». *Agder Historielag*, årsskrift, nr. 72. ss. 80-179.

¹⁰ Gustav Sætra, 1983: «Lønnskamp eller utbytting? Embetsmann og bonde i Telemark i strid om embetsmennenes inntekter, 1785-1798», *Telemark Historielag*, nr. 4, 1983, ss. 18-37.

¹¹ Steen, 1933: s. 122.

¹² Ingrid Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisninga*. Masteroppgave, UiO, 2009.

¹³ Se for eksempel Ingrid Fiskaa, 2012: «Lofthusreisninga i Agder og Telemark, 1786-87», i Knut Dørum & Hilde Sandvik (red.): *Opptøyer i Norge, 1750-1850*. Oslo: Scandinavian Academic Press, ss. 103-156.

¹⁴ Margit Løyland, 2018: *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå Kommisjonen og høgsterett 1787-99*. Oslo: Kildeutgivelser fra Riksarkivet 4.

1.4: Oppbyggingen av oppgaven.

Denne oppgaven er delt i to deler. Den første delen er igjen delt i tre kapitler. Hver av disse kapitlene har en helt lik oppbygning; først kommer det en redegjørelse for de historiske rammene som legger premisset for det aktuelle temaet som er oppe til behandling. Deretter følger det et avsnitt hvor supplikk materialet som relaterer seg til teamet blir gjennomgått. Så følger kommisjonens vurdering av situasjonen, og til slutt munner kapitlet ut i en oppsummering. Ved å gjøre det på denne måten har jeg forsøkt å plassere supplikk materialet i sentrum, og deretter veid både de samtidige historiske forholdene på den ene siden, og kommisjonens vurderinger på den andre, opp imot supplikk materialet. Man kunne kanskje innvende at supplikk materialet blir litt borte i teksten ved gjeldende oppsett, men jeg vil argumentere med at det rent heuristisk og dessuten kronologisk gir mer mening å gjøre det på denne måten. Det er en del begreper og kontekster som fordrer en forklaring og en redegjørelse, før man kan trenge igjennom og begynne å forstå selve supplikk materialet.

I del to av oppgaven ønsker jeg å undersøke hvilke ressurser og strategier Lofthusopprørerne benyttet seg av. For å ytterlig belyse dette, har jeg forsøkt meg på en komparasjon mellom Lofthusopprøret og Kullnekten rundt Oslofjorden.¹⁵

1.5: Lofthusreisinga.

Lofthusopprøret, oppkalt etter lederen og organisatoren Kristian Jensson Lofthus, var i utgangspunktet et lokalt oppløp, men spredte seg fort. Fra Lillesand og omegn, til Nedesnes, Råbyggelag og Bratsberg amt, i det som tilsvarer dagens Agder og Telemark fylke. Hovedankepunktene allmuen hadde, og som rettet seg imot lokale embetsmenn og borgere i Arendal, var for høye sportelsatser, maktmisbruk, ulevelig høyt skattetrykk og ugunstig prisnivå blant annet på nødvendige varer som korn og salt. Dette i en florissant periode, i alle fall når det

¹⁵ For Kullnekten, baserer jeg meg på Knut Dørums artikkel «Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker; Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet». *Historisk tidsskrift*, 2006-09-14, Vol.85 (3), ss. 403-431.

gjelder Danmark-Norges eksport, men for allmuen er det nedgangstider. Særlig med lavkonjunktorene etter fredsårene, altså i tiden etter 1784. Hunger og sult gjorde seg gjeldende.

1.5.1: Opphav.

Forholdet mellom bøndene og borgerne i Arendal hadde i lengre tid vært heller dårlig. Dette hadde sin rot i den misnøye borgerne fant i det faktum at bøndene i Nedenes fra gammelt av hadde hatt rettigheter til handel som i stor grad spiste seg inn på de byprivilegiene borgerstanden tradisjonelt hadde innehatt. Privilegiene, som for ettertiden har blitt benevnt som Nedenes-privilegiene, innebar blant annet at bøndene hadde lov til å eksportere tømmer på egne fartøy til Danmark.¹⁶

I innlandsbygdene var situasjonen derimot en annen. Dette kan vi lese mer om i en supplikk fra Bratsberg amt, hvor bøndene selv foretar en sammenligning mellom sin egen situasjon, og sine likemenn ved kysten.

Vi har for lang Tiid siden havt den høiste Nødvendighed og langt støre trang end Nedre Tellemarchen samt af andre Stæder, som haver baade i dette og forgangne Aar, indfunden sig med deres trængende Staf, hver af sin Øvrighed, som synes at være forfølget, nu langt meere end som af gammel Tiid.¹⁷

I innlandsbygdene klarte man ikke å gjøre seg nytte av privilegiene. Dessuten produserte bøndene her ikke nok korn til eget behov, og måtte derfor kjøpe cerealer av handelsstanden i Arendal. For å få råd til dette måtte bøndene fløte tømmeret sitt gjennom vassdraget som munner ut ved Arendal, og deretter selge det videre til en mindre krets trelasthandlere fra borgerstanden i byen.¹⁸ Det var nemlig disse trelasthandlerne som hadde råderetten over fløtingen i Nidelva. Bøndene var ikke i posisjon til å selge tømmeret videre selv, og oppnådde derfor heller ikke en pris på trevirket som kanskje kunne ha avhjulpet situasjonen.

¹⁶ Sætra, *Embetsmann, bonde, borger*. Hovedoppgave, UiB, 1980: s. 18.

¹⁷ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 14. juni, 1786, skap 16, pakke 7 VIII, RA.

¹⁸ Sætra, *Embetsmann, bonde, borger*. Hovedoppgave, UiB, 1980: s. 21 & s. 39.

1.5.2: Lofthus' handlinger.

Lofthus, som selv hadde engasjert seg i saken om bøndenes kamp mot borgerstanden i Arendal i lang tid før 1786¹⁹, dro essensen av klagen som 18 bønder fra Fyresdal og Nissedal hadde forfattet den 16. mars inn i en supplikk. Klagen lød i utgangspunktet slik:

....formedelst Vasdragene og Fieldene, iche kand faa Vores Last dreven til andre Stæder end Arendal, hvis Kiøb,ænd des Aarsag kan behandle os som de selv finder for godt...²⁰

I Lofthus sin supplikk, som kun han signerte, ble derimot klagen som rettet seg mot borgerskapet ytterligere skjerpet. Det ble hevdet at borgerne tok dobbelt så mye, ja i blant tre ganger markedspris når de ekspederte varer til bøndene. Og det på kreditt.²¹ Varer av helt nødvendig karakter, som korn og salt.

Lofthus dro på sine to første reiser til København og hoffet i juni og juli 1786. Det faktum at Lofthus i det hele tatt fikk audiens hos Kronprinsen i København er i seg selv nokså ekstraordinært. Vanligvis skulle klager eller innvendinger til statsstyret sendes tjenesteveien, og gjennom supplikkvesenet, som vi kommer tilbake til litt senere. Men i dette tilfellet tar altså Kronprinsen imot ham personlig. Margit Løyland har kort kommentert på dette, og skriver at «han (Kronprinsen) omga seg med folk som tala varmt for bondereformar i Danmark, derfor har det truleg ikkje vore vanskeleg for han å gå ut over regelverket for klager frå norske bønder».²²

Dette skapte ikke mindre forvirring etter Lofthus hjemkomst. En forvirring som Lofthus later til å ha utnyttet til sin egen fordel, og momentum. Den imøtekommenheten Lofthus møtte i København var nok mer et uttrykk for en spontan og improvisert handling ifra kronprinsens side, heller enn en veloverveid politisk dreining, og dette har nok Lofthus vært fullstendig klar over.²³ Han har innsett at handlingsvinduet om litt ville være lukket.

¹⁹ Løyland, 2018: s. 10.

²⁰ Sætra, *Embetsmann, bonde, borger*. Hovedoppgave, UiB, 1980: s. 45, supplikk, 6. mars, 1784, Hans Christian Foss' samlinger, pk. nr 5, s. 1023, Aust-Agder Arkivet, Arendal.

²¹ Sætra, *Embetsmann, bonde, borger*. Hovedoppgave, UiB, 1980: s. 79.

²² Løyland, 2018: s. 12.

²³ Løyland, 2018: s. 13.

Sommeren og høsten 1786 ambulerer Lofthus med flere av sine nære støttespillere bygdene i Nedenes og Råbyggelag, samt deler av Vest-Telemark. Her ville de komme i tale med bønder og representanter ifra allmuen som kunne skrive under på klagemålene. Dessuten planla han en tredje reise til København, og med seg ville han ha to representanter ifra hvert kirkesogn.

I løpet av høsten 1786 var det flere av Lofthus' tilhengere som ble forsøkt anholdt, og i slutten av september ble fire menn arrestert under en tingsamling i Ose i Setesdalen. I grunn var det Lofthus som skulle arresteres,²⁴ og ifølge vitneutsagn hadde «4re UnderOfficerer med 50 Soldater omringede Lofthuuses Gaard» fredag den 29. september, 1786.²⁵

Alt dette hadde nådd allmuen i Lillesand og omegn, og 2. og 3. oktober, 1786 oppstod det store tumulter da mengder av misfornøyde innbyggere tok til gatene. Så mange som 700-800 mennesker hadde møtt frem ved tingstua i strandstedet.²⁶ Embetsverket ønsket ikke å eskalere den opphetede stemningen ytterligere, og ble tvunget til å se imellom fingrene på det som utspilte seg i Lillesands gater og torg i disse dagene.

Den 18. oktober 1786 reiste Lofthus og 35 representanter fra ulike sogn på Agder og Telemark til København. Stiftamtmanden hadde utstedt pass til alle de som manglet, så dette er altså en reise som formelt sett var i orden. Likevel var myndigheten fortsatt litt i villrede over hvorvidt Lofthus faktisk var tilgodesett av kronprinsen, eller ikke. Underveis, eller like i forkant av reisen, hadde Lofthus fått nyss om at han ville komme til å bli arrestert så snart han ankom København. Av den grunn bestemte han seg for å gjøre vendereis ved Helsingborg. Tre av utsendingene fulgte ham, resten drog til Danmarks hovedstad for å gjøre et forsøk på å få kronprinsen i tale. Dessuten var det av betydning å prøve å få i stand et leidebrev for Kristian Lofthus.²⁷

Det som så skjedde, kan allmuen av Nedenes, Råbygdelaget og øvre Telemarken best berette om;

²⁴ En av de ivrigste i jakten på Lofthus var Lensmann Salvesen i Øyestad, Fjære og Froland. Hans rapporter til stiftamtmand Adeler om fåfengt innsats kan leses om i protokollene med referanse; NRA, EA-4061 Danske Kanselli, Skapsaker, F, l0101, Skap 16, pk. 7 VII.

²⁵ Løyland, 2018: s. 14.

²⁶ Her anfører Løyland at rapportene fra embetsverket spriker en del. Noen steder rapporteres det om 700-800, andre steder 300-400 oppmøtte, jfr. Løyland, 2018: ftn. 17, s. 15.

²⁷ Leidebrevet ble innvilget den 10. november, og var gyldig i seks uker.

Saa strax han kom Hiem blev han igien eftersadt, baade af Militair Magt med Vaaben, som Midnats Tiid hiemsøgte hans Huus til Skræck for Kone og Børn, som paa saadan Tiid laae i deres Roelighed, og tillige af Lensmand Aanon Salvesen og fleere paa Allfar Vey om Nattetide, hvilket han dog undkom fra, og gav igien Anledning til, at Almuen samlede sig, og udvirkede hos Øvrigheden, at han, med 10 Mænds Caution, blev forskaanet for Arrest, da og derefter Deres Majestæts Allerhøyeste Lejde blev han meddeelt og hvorefter han har hiulpet Os til Rette med hvad Vi for den Kongelige Undersøgnings Commission have frembragt, Vor Tarv ved hvad fra Commissionen maatte indkomme. Men Allernaadigste Konge! Imod all Forventning, og paa en Tiid da Vi traads |2| at Christian Lofthuus endnu var fuldkommen betrygget under det ham forundte Kongelige Lejde, og vores udgivne Caution, i hvis Følge, naar Deres Majestæts Befaling til hans Heftelse blev Os forkyndt, Vi selv havde for....? Os at aflevere ham paa hvad Stæd befalet blev, fik Vi Anledning, af adskillige Reyser, som Lensmand Aanon Salvesen med Folk usædvanlig foretog sig, til at tencke der blev søgt efter Christian Lofthuuses Paagribelse, hvilket anleedigede Os, den 13de Marty sidst, at følge med Christian Lofthuus, at spørge hos Fogden Krigsraad Dahl om der var Ordre til Paagribelsen, som han benægtede at have faaet; Ikke destomindre fik Vi den 15de Marty spurgt, at Christian Lofthuus af General Veymesteren Capitain Hammer, Lensmand Aanon Salvesen og fleere med Magt var taget paa Lillesand i Skipper Steenersens Huus, og strax ført bort i Baad, efter at være bleven Bagbunden. Dette gick Os samtlige saa nær til Hierte, at vi icke kunde styre Vor Heftighed og Bekymring, siden Vi ansaae ham lidende eene for Vor Skyld, og Vor Taknemmelighed ved ham, samt Tillid til ham, og Haab om at bruge ham i Kiøbenhavn, gjorde, at Vi strax hos baade Fogden og og Sorenskriveren spurgte efter om det var Deres Majestæts allerhøyeste Ordre at han var bleven arresteret, og da Vi ej fik samme at see, greb Vi alle samtlige til den Resolution, dog uden Vaaben eller Værge, at anfalde Fogden Krigsraad Dahl, og hensette ham i det af Almuen bekostede Arresthuus, indtil Vi blev løsgivet Christian Lofthuus, da Vi troede han burde sagt Os om Ordren til Paagribelsen, da Vi var hos ham, og ladet den Bekjendtgjøre for Almuen, samt at slig Arrest ej kunde skee af andre end af ham eller de han dertil

befalede. Om Christian Jensen Lofthuuses Løsgivelse ansøgte Vi strax Herr Stiftamtmanden; med Os blev bekendtgjort ved trykte Plakater, at det skulde være efter Commissionens Ordre til Generalveymester Hammer at Arresten var skeed, og at Commissionen skulle have Kongelig Ordre for sig, hvorpaa Herr General Major von Dietrichson og fleere Officerer sidste Løverdag kom marcherendes til Arresthuset med gevorbne Soldater, foruden Landfolk, og der med Magt opbrødede Døren, og tog Fogden ud af Arresten, med fleere, Vi der havde indsat, saa Vi ansaae Os behandlede, som om Vi havde forgrebet Os imod Vor Allernaadigste Konge, skiøndt Vi veed, at det aldrig har været Vor Hensigt, men at Vi med Liv og Blod ere sindede at være lydige og opofrede, og at Vor eeneste Hensigt med at samlet kuns har været at udfrie Christian Lofthus fra Øvrighedens Forfølgelser, og icke at stifte Oprør eller gjøre nogen Mand ondt, mindre at opsætte Os mod Landets Love og Vor Konges Allerhøyeste Befalinger. Saaledes, Allernaadigste Konge! Ere Gemyttene bragte i Heftighed og Urolighed, saa den eene ej længre er sikker for den anden iblandt Os; Og for at faae samme igien dempet og stillet, ansøge Vi samtlige Almue, som forgivne troe Undersaatter, at Deres Majestæt af sær Kongelig Mildhed og Naade, vil Allernaadigst see ned til Os.^{28 29}

1.5.3: Arrestasjon og rettsprosess mot Lofthus.

Lofthus ble arrestert den 15. mars 1787. 16. mars rapporterer sorenskriver Finne til kanselliet: «Lofthus er pågrepet og ført til Fredriksvern».³⁰ Deretter følger en periode med uro og demonstrasjoner, før orden igjen blir innført i slutten av mai.³¹ Militære styrker hadde vært på plass i Arendal og Kristiansand allerede ifra november 1786³², men det var altså først på senvåren 1787 at roen igjen senket seg.

²⁸ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 27. mars, 1787, skap 16, pakke 7 VII, 1787, s. 1129, RA.

²⁹ Kravet om løslatelse av Lofthus blir gjentatt i supplikk fra flere allmuerepresentanter i Nedenes 10. april, 1787 pakke 7 VII, RA

³⁰ Brev fra Finne til kanselliet 16. mars 1787, pakke 7 II, RA.

³¹ Både denne mobiliseringen (ifra allmuens side), og mot-mobiliseringen (ifra myndighetenes side) har Ingrid Fiskaa viet to underkapitler til; Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009: ss. 61-67.

³² Her kunne det vært interessant å sett nærmere på hva de militære protokollen gjengir om situasjonen i og rundt Arendal og Kristiansand. Jeg har ikke fått tilgang på disse, grunnet COVID-19, men dette vil jeg oppfordre til videre

I forbindelse med Lofthusopprøret ble det i desember, 1786 nedsatt en kongelig kommisjon hvis mandat var å undersøke forholdene i Nedenes og Råbyggelag. Dette skulle gjøres ved en gjennomgang av de skriftlige klagene som hadde kommet inn til Det Danske Kancelli, men også gjennom avhør og kryssavhør av allmuen. Da særlig supplikantene. Denne første kommisjonen blir gjerne kalt Lofthuskommisjonen, og det var denne som tok avgjørelsen om å arrestere Kristian Lofthus.

Høsten 1787 ble det opprettet en ny kommisjon, med nye kommisjonsmedlemmer og med et nytt mandat. Nå skulle man avhøre de involverte hver for seg. Denne kommisjonen har blitt kalt Forberedelseskommisjonen. Lofthus selv ble avhørt på Akershus, som jo var der han skulle sone sin straff. Dette fant sted i Oktober 1787. Avhørene av allmuen i Arendal og Kristiansand foregikk fra desember 1787 til mars 1788.³³ Avhørene av allmuen førte ikke særlig frem, men man følte, om ikke annet, å ha fått klarhet i hvem som hadde lagt hånd på fogden, Krigsraad Dahl. Dette ble fastslått å ha vært Gunnar Rise.³⁴ Likevel blir det ikke foretatt noen arrestasjoner. Dette fordi det fremdeles ble ansett som uklokt, mye pga den skjøre freden.³⁵

Akershuskommisjonen, som virker i fra 29. august, 1789 til 15. mars, 1792 dømmer Kristian Lofthus. Han ble funnet skyldig i seks av åtte tiltalepunkt, og dømmes til festningsarbeid i jern på livstid.

Om vi går til brevene som den engelske filosofen og skribenten Mary Wollstonecroft skrev under sitt norgesbesøk i år 1795, får vi et pittoresk innblikk, bokstavelig talt, med vakre lyriske kvaliteter. Vi ser Kristian Lofthus, gjennom Wollstonecrofts øyner, utføre sitt straffarbeid på Akershus festning.

I walked out, for the open air is always my remedy when an aching head proceeds from an oppressed heart. Chance directed my steps towards the fortress, and the sight

forskning på. Noen av de aktuelle korrespondansene og militære kildene som angår Lofthusopprøret er tatt inn materialet fra det danske kanselli (skapsakene); militære rapporter til myndighetene i København er referert til, og lagt til som vedlegg. Dette på lik linje som med de sivile rapportene. Ved siden av dette vil det nok også ligge noe i Statsarkivet i Kristiansand. Dette klausulerte materialet hører til serie; Gh – Militære saker; SAK/1271-0005/G/Gh.

³³ Sætra, 1996: ss. 94-95.

³⁴ Dette ble egentlig aldri bevist, men antagelsene er rimelige nok. Han var dog ikke alene.

³⁵ Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009: s. 76.

of the slaves, working with chains on their legs, only served to embitter me still more against the regulations of society, which treated knaves in such a different manner, especially as there was a degree of energy in some of their countenances which unavoidably excited my attention, and almost created respect. I wished to have seen, through an iron grate, the face of a man who has been confined six years³⁶ for having induced the farmers to revolt against some impositions of the Government. I could not obtain a clear account of the affair, yet, as the complaint was against some farmers of taxes, I am inclined to believe that it was not totally without foundation. He must have possessed some eloquence, or have had truth on his side; for the farmers rose by hundreds to support him, and were very much exasperated at his imprisonment, which will probably last for life, though he has sent several very spirited remonstrances to the upper court, which makes the judges so averse to giving a sentence which may be cavilled at, that they take advantage of the glorious uncertainty of the law, to protract a decision which is only to be regulated by reasons of state.³⁷

1.6: Politisk kultur.

Politisk kultur³⁸ har etter hvert blitt et tema det har blitt skrevet mye om. Akademikere som har utforsket området hos Koopmans & Statham,³⁹ Jean H. Baker⁴⁰ og Eva Österberg⁴¹ m.fl. For å gjengi Österbergs defensjon, er politisk kultur;

mönster för kollektivt handlande, med en tydlig och i allmänhet även artikulerad avsikt att uppnå någonting å en eller flera grupperns vägnar. Dessa mönster för handlande måste vara så pass trögrörliga ... politisk kultur bör alltså inte vara tillfällig politisk taktik.⁴²

³⁶ Lofthus har på dette tidspunktet sittet i arresten i godt over syv år sammenhengende på Akershus Festning.

³⁷ Wollstonecroft, 1796: ss. 160-161.

³⁸ Begrepet ble opprinnelig unnfanget av Gabriel Almond og Sidney Verba, og publiseres for første gang i verket *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* fra 1963.

³⁹ Koopmans & Statham, 1999: s. 233, & 250 ftn. 4.

⁴⁰ Baker, 1987: ss. 59-65.

⁴¹ Österberg, «Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige», ss. 74-76.

⁴² Österberg, «Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige», s. 76.

Dette er en nokså minimalistisk defensjon, og hovedvekten legges på politisk kultur som handlingsmønster. Dessuten så kan man få inntrykk av at Österberg her har den ene siden i tankene, allmuene, og heller forsømmer myndighetenes utgangspunkt en smule.

Karin Sennefelt mener på sin side at konseptet må innbefatte både verdi- og normgrunnlaget som styrer handlingene og beslutninger, så vel som politisk praksis.⁴³ For Sennefelt er politikken natur en dualisme mellom ulike handlende aktørers interesser.

Dørum, som har en nokså utvidet definisjon. I sin artikkel «Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker» formulerer han tankene sine slik:

Politisk kultur må, slik jeg ser det, omfatte så vel normer og regler for hvordan innflytelse kan øves i beslutningsprosesser, både i og utenfor politiske organer, som mer allmenne forestillinger om hva som legitimerer makt. Herunder kommer også handlingsmønstre, både allment aksepterte og de som er omstridte. Og selvsagt er handlingene og normene styrt av så vel kollektive som individuelle interesser, og ikke minst maktforhold.⁴⁴

Jeg ser dette som en fruktbar og god forståelse av begrepet politisk kultur, og vil ta utgangspunkt i denne tolkningen for min oppgave. Den politiske kulturen er altså et rammeverk for politisk kommunikasjon og interaksjon mellom sentralmakten og allmuen. Dette rammeverket innebefatter en rekke spilleregler. Disse spillereglene legger føringer for hvordan kommunikasjonen mellom øvrigheten og allmuen skal/skulle foregå.

I forlengelsen av dette, dukker det opp en hel del spørsmål som fordrer svar. Et eksempel på et slikt spørsmål er; vi vet at supplikkinstituttet fantes, men i hvilken grad kan man kalle de supplikkerende bøndene for deltagende i den politiske kulturen?

⁴³ Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Doktoravhandling, Uppsala Universitet, 2001: s. 18.

⁴⁴ Dørum, 2006: s. 408.

1.6.1: Graden av politisk selvbevissthet blant Lofthus' bønder.

Et spørsmål som naturlig melder seg i forlengelsen av det forrige avsnitt sett under ett er spørsmålet om hvorvidt supplikantene var seg selv bevisst innholdet i supplikkene, og hvilke mål de ønsket å oppnå.⁴⁵ Det andre spørsmålet er vanskelig, men ikke umulig å svare på. Det første spørsmålet har vi noen indikasjoner på i materialet til kommisjonen.

Hvorvidt bøndene var seg selv bevisst innholdet i supplikkene eller ikke, kan kokes ned til spørsmålet om hvem som førte supplikkene i pennen. Her er det nok delte meninger. Dette mye fordi det å bevise noe endelig, vil være vanskelig. Men for de mer formelle supplikkene, som gikk innom amtmannen og ble påført segl, er det helt opplagt en erfaren skriver som står for kalligrafien. Dette lar seg påvise, kun med ved et overfladisk blikk. Erfarne skrivere var det på slutten av 1700-tallet ikke lenger en sjeldenhet, og dermed blir det vanskelig å snevre inn skribenten vi leter etter. På dette tidspunktet fant man skrivere blant lærere, blant prestene, i handelsstanden, men også blant bøndene. Når det kommer til komposisjonen av selve innholdet i supplikkene, blir det hele ytterligere mer opakt.

I noen av skriftstykkene vi finner i Lofthusmaterialet, typisk brev og opprop, står dialektord og et gjennomgående mer muntlig språk sentralt. Dette kan være uttrykk for flere ting. Kanskje måtte skriftene settes opp i en hast. Kanskje var de skrevet av et mindre antall meningsberettigete underskrivere enn supplikkene som oftest hadde. Et eksempel på et slikt skrift, som altså står i kontrast til de mer formelle supplikkene, er et opprop som Øystein Ingulsland skreiv til allmuen i Hjartdal. Skriftet er datert 17 Juli 1786.

Til Velagte Almuen af Hierdahls Præstegjæd [sic!]

Da vi Hører at Almuen der i Hierdal Præstegjæld

Nødsages at gjøre sig delagtig i den saakaldede Klage eller

Morial som vi nødsages at fortage os saa gøres bekient

at der som de vilde være i Selskab med os saa gores eder

bekent at 8te Dage efter Santehanstid skal der være færdig eders
Documenter hvor for det skal være eders til en videnskab
at der som det saa er at de synes haver noget at Kiære saa
ere i selv vidende om hvad i haver kiære og 8te Dage maae
i være i Skien?⁴⁶

I denne teksten⁴⁷ møter vi en skriver som ikke har vært så nøye eller konsekvent med å skrive subjekt med stor bokstav i starten av ordet, og heller ikke så nøye med tegnsetting eller fullstendige setninger. Skriveren har også skrevet I (de/dere) med liten i. Bruken av ordet Videnskab er litt keitete, og Inguslan uten I og d gir det hele et nokså muntlig preg.

Noen trekk taler imot at bøndene selv skal ha komponert og skrevet supplikkene på egenhånd. Et slikt trekk ved supplikkene vil være det nokså oppstyltede språket.⁴⁸ Også Ernst Sars stiller seg tvilende til at bøndene selv hadde komponert innholdet i supplikkene, og neppe var oppmerksomme på hva de hadde signert.⁴⁹

En ting som kanskje kan tale for at bøndene faktisk hadde en viss innsikt i både prosessene rundt opprøret, og innholdet i supplikkene, er det faktum at flere av de bøndene som har signert supplikkene, selv hadde vært i både Amerika og Frankrike. På denne måten er det ikke utenkelig at de gjerne kan ha kommet i kontakt med idestrømninger som var bygget på tanken om frihet, likhet og broderskap.⁵⁰ Sætra, som jeg her baserer meg på, nevner ikke noen navn, men peker mer på en generell mulighet. For; selveiende bønder langs Nedeneskysten var

⁴⁶ RA, skapsaker, skap 16, pakke 7 VIII, 1787 – 1800. Digitalarkivet: <https://media.digitalarkivet.no/view/66010/102>

⁴⁷ Det har blitt satt spørsmålstejn ved hvilken av de ulike oppropene som er autentiske, og hvilken som er fabrikkerte av øvrigheten. Man vet om at det fant sted planting av bevis, og at grep som myndigheten benyttet seg av, var både stovefeil og muntlige former slik som her, jfr. Til en Ven (om evt svenskekontakt). Flesteparten av oppropene var derimot ikke forfalskninger, men originale tekstfragmenter. Jeg har ikke tenkt å gå i dybden på denne diskusjonen her, men velger på bakgrunn av en sannsynlighetsvurdering å anta at dette oppropet er Ingulslands eget.

⁴⁸ Her kan man også kommentere på denne stadig tilbakevendende behovet for å uttrykke sin kongetroskap. Er denne genuin, eller er det et grep bøndene benytter seg av for å skape tillit? Dette skriver Maricia Smith Blaine mer om i sin artikkel «The Power of Petitions» », *International Review of Social History*, 2001, Vol. 46, supplement 9: petitions in social history, ss. 57-77. Også historiker Ole Andreas Øverland kommenterer på denne «kongetroskapen» i verket *Illustrert Norgeshistorie; Øverland, 1891-1895*: ss. 1558-1559.

⁴⁹ Sars, 1861: s. 17.

⁵⁰ Sætra, 2014: s. 134-135.

kombinasjonsbrukere; de var bønder, men også sjøfolk og redere.⁵¹ Dermed er det ikke umulig at de kan ha stiftet en viss bekjentskap med dette tankegodset nede på kontinentet.

Et svar på det andre spørsmålet, «hva ønsket bøndene å oppnå» (utover det eksplisitte, som i denne sammenheng er et mer transparent sportelreglement osv.) kan kanskje være å finne i en undersøkelse av hvorfor bøndene engasjerte seg i «politikken»⁵² i utgangspunktet. Dette er noe den danske historikeren Claus Bjørn har behandlet utførlig i sin bok *Bonde, Herremand, Konge*. Her skriver han at

Hovedsigtet var rettet mod de økonomiske relationer mellem bonden og hans iverordnede. Men egentlig næppe mod det forhold, at der var overordnede.⁵³

Det var altså ikke en utopisk tanke om en omkalfatring av samfunnet som mobiliserte bøndene, men snarere et ønske om å stadig oppnå litt mer rettferdige betingelser for allmuen.

Et fenomen som krever en oppklaring er hvorfor flere av bøndene, under press fra kommisjonen, frafaller eller nekter for involvering i opprøret. Handler dette om feige bønder som merket en endring i vindens retning, og bare ønsket å redde sitt eget skinn, eller representerer problemet noe mer?

Dette er noe av det Sætra setter seg fore å forklare i sin artikkel «Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?» Sætra forsøker å vise at det man tidligere i norsk historieskrivning hadde tatt for en manglende opprørsånd i blant bøndene på 1700-tallet, egentlig var et uttrykk for en strategisk bevissthet hos bøndene. Det som kan fortone seg som feighet eller manglende ambisjoner, skyldtes egentlig en bevissthet om hvor farlig det kunne være å stikke seg frem i møte med staten og rettsapparatet.

De fleste kildene skriver seg jo fra rettsforfølgelsen etter ett opprør. Da gjaldt det for de tiltalte bøndene å minimalisere sin egen medvirkning.⁵⁴

⁵¹ Sætra, 2014: s. 135.

⁵² Jeg bruker begrepet politikk i hermetegn her, fordi det er et begrep som her anvendes med en rekke forbehold.

⁵³ Bjørn, 1981: s. 73.

⁵⁴ Sætra, 1998b: s. 302.

Og dette er et poeng; for var det ikke statsmakten som hadde regien ⁵⁵ under slike rettskommisjoner? La oss se nærmere på dette.

En mye brukt modell⁵⁶ som tar sikte på å forklare hvordan maktforhold preger interaksjon mellom over- og underordnede er den amerikanske antropologen James C. Scotts begreper om *public transcripts*⁵⁷ og *hidden transcripts*.⁵⁸

Public transcript er den kommunikasjonen som finner sted i offentligheten, mellom øvrigheten og undersåttene. Denne kontakten vil være dominert av øvrigheten, og er som en bekreftelse på standens selvbilde å regne. I denne kommunikasjonen kan vi få øye på den offisielle ideologien til staten.

Hidden transcripts vil være den kommunikasjonen som finner sted utenfor public transcript. Partene vil i denne interaksjonen ikke bli observert av en utenforstående tredjepart, og derfor kan man i en slik sammenheng uttale seg friere, og gjerne mer direkte. Her, i denne kommunikasjonen, kan allmuen utvikle en subversiv ideologi og en motkultur som gjerne står i kontrast til hva gruppen ytrer i offentligheten.⁵⁹

Anvendt på vårt kasus, Lofthuskommisjonen, vil altså både embetsmenn og bønder i en slik situasjon følge et «skript» eller manus for forventet oppførsel – dette er en generell innsikt som gjelder i alle samfunn (særlig hvor det er skjeve maktforhold), men man kan formode at det under eneveldet i Danmark-Norge på 16- og 1700-tallet – hvor rang og stand regulerte kraftig hvordan man kunne kle og te seg – lå særlig sterke kulturelle forestillinger til grunn for møtet mellom ydmyke og «enfoldige» bønder og autoritetspersoner. Ofte var undersøkelseskommissjonene og kongemakten selv med på å understøtte forestillingen om de enfoldige bøndene som var blitt lurt med på noe de ikke helt forsto: dette gjorde det lettere for

⁵⁵ Her bruker jeg ordet regi. Dette mens historiker Peter Henningsen bruker begrepet «politisk teater», eller «den bestandige maskerade» om Eneveldet. Peter Henningsen: Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honette kultur, *Historisk tidsskrift* (dansk) 101:2, 2001: ss. 313-344; Peter Henningsen, *I Sansernes Vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, Vol. 1, København 2006: s. 363.

⁵⁶ Se Slettebø, *Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*. Masteroppgave, UiB, 2007: ss. 14-19, jfr. Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?* Doktoravhandling, NTNU: 2016, ss. 18-20.

⁵⁷ Scott, 1990: ss. 11-17.

⁵⁸ Scott, 1990: ss. 17-24.

⁵⁹ Slettebø, *Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*. Masteroppgave, UiB, 2007: s. 18.

dem å la det store flertallet av allmuen slippe unna med en advarsel, og heller straffe en mindre gruppe med antatte «hovedmenn».

Min vurdering, utfra det lille jeg har foretatt av undersøkelser av bøndenes bevissthet, og med underbyggelse i Koht,⁶⁰ er at bøndene nok har fått sendt rundt forhåndsskrevne supplikker, kanskje så fått innholdet gjengitt i muntlig form, (det var nok ikke alle av de signerende bøndene som kunne lese, og skrive selv), deretter signert, dersom de har kunne si seg enig i innholdet.

Et annet aspekt, som spiller inn på det forutnevnte området, var at Lofthus og hans utsendinger prøvde å få folk i tale når de var samlet til lokale ting, eller på kirkebakken etter søndagsmessen. Dette tyder på at folk i mange ulike lokalmiljø diskuterte innholdet i klagebrevne seg imellom før de eventuelt signerte, eller gav tillatelse til andre om å sette sine navn under. Hovedpoenget er at det hele vitner om en premeditert avgjørelse om å signere.

1.7: Supplikkinstituttet i tiden etter 1660.

I dette underkapittelet skal jeg behandle fremveksten av supplikkinstituttet, slik vi kjenner det etter 1660. Men først; hva er en supplikk?

Om vi slår opp ordet supplikk i Norsk historisk leksikon, vil vi finne at "[...]en supplikk er et bønneskrift eller klageskrift stilet til kongen".⁶¹ Supplikkvesenet, eller supplikkinstitusjonen, var både før og etter 1660 en kommunikasjonskanal som borgerne kunne benytte seg av dersom de ønsket å ytre sin mening i en sak.

Grunnen til at jeg her foretar et periodisk skille i tid, mellom tiden før og etter 1660, er statsomveltningen som gjør seg gjeldene høsten 1660. Danmark ble på dette tidspunktet et absolutt monarki av kontinental type.⁶² Statsomveltningen førte også til innføring av en skriftlig grunnlov, Kongeloven av 1665, og noe som får praktisk betydning for hvordan staten organiseres generelt. En konsekvens av omlegningen, som berører tematikken i denne oppgaven, var at arbeidsmengden innad i Det Danske Kancelli hele tiden økte, som følge av statens stadig mer utbredte reguleringsvirksomhet.

⁶⁰ Koht, 1975: s. 318.

⁶¹ NHL 1999: s. 436.

⁶² Adler-Nissen, Rebecca: «Det københavnske perspektiv», *Internasjonal politikk* 77, nr. 3 (2014): s. 314. https://www.idunn.no/ip/2014/03/det_koebenhavnske_perspektiv_-_imperiale_kontrollstrategier

Steinar Supphellen, mener å se at supplikkene nok gjerne fungerte som en ventilasjonskanal hvor uenigheter kunne komme til uttrykk. Dette *kunne* kanskje bøte på en følelse av avmektighet⁶³, men Supphellen har sine betenkeligheter. Han mistenker at supplikk instituttet kan ha hatt en uheldig utilsiktet bieffekt, nemlig en underminerende innvirkning på lokalstyret og embetsmennene. Dette er også noe Kari Helgesen kommenterer på i sin hovedoppgave, hvori hun peker på at en underminering av de lokale myndigheter kan ha ført til en svekkelse av hele systemet.⁶⁴

Øystein Rian går enda lenger i sine reservasjoner angående supplikkvesenet, og hevder at den eneste grunnen til at antallet innsendte supplikker øker, kun er fordi misnøyen med kongens stadig større makt brer om seg.⁶⁵ «I alle samfunn har innbyggerne levert søknader til styresmaktene, og jo flere desto mer myndighetene har tatt seg rett til å bestemme over.» Dermed; heller enn å sikre allmuen innflytelse, bidro supplikkene, ifølge Rian, til å opprettholde et forskjellssamfunn hvor kongen delte ut særrettigheter til privilegerte grupper og yndlinger.⁶⁶

Dette synet deler også Jacob Maliks til en viss grad. Han mener å se at supplikkene ble brukt til å atomisere befolkningen, og at instituttet tilførte myndighetene en ekstra dimensjon av kontroll.⁶⁷ For ham er altså kontroll et aksentuert stikkord. Han skriver dessuten mye, og godt, om sensurens utøvelse på den ene siden, og dennes institusjonelle utvikling og juridiske forankring på den andre.

I sin doktoravhandling mener Bjerkås å se at kontrollaspektet ved supplikk instituttet må være å tenke på som noe tilnærmet konsensus. Vider sier han at ideen om supplikkvesenet som et ledd i kommunikasjonen til et velmenende opinionsstyrt regime fremstår som en noe datert tanke.⁶⁸ Han kritiserer blant annet Knut Mykland for å «forveksle supplikkenes faktiske funksjon med regimets ideologiserende bruk av dem.»⁶⁹ Dette særlig når Mykland fremmer at enevoldsstaten på 1700-tallet gikk langt i å imøtekomme bøndenes interesser.⁷⁰

⁶³ Supphellen, 1978: ss. 183-185.

⁶⁴ Helgesen, *Supplikk institusjonen - Bruk og funksjon midt på 1700-tallet*. Hovedoppgave, NTNU, 1981: s. 149.

⁶⁵ Rian, 2014: s. 59, jfr. s. 524.

⁶⁶ Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?* Doktoravhandling, NTNU, 2016: s. 51.

⁶⁷ Maliks, 2011: ss. 75-83.

⁶⁸ Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?* Doktoravhandling, NTNU, 2016: s. 51.

⁶⁹ Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?* Doktoravhandling, NTNU, 2016: s. 52.

⁷⁰ Bagge & Mykland: 1987: s. 257.

En innvendig som kommer ifra Håkon Andreas Evju, og som egentlig er myntet på Maliks og hans tanker rundt kontrollelementet ved eneveldet, underminerer Bjerkås sin argumentasjon. Evju skriver i sin kritikk/anmeldelse av Maliks avhandling at:

Denne overdrivelsen av statsmaktens betydning fører til at motsetningen mellom eneveldet og opinion aksentueres. De blir til to adskilte størrelser som vanskelig lar seg forene.⁷¹

Evju ivrer heller for å se på offentlighetens fremvekst som et resultat av en videre evolusjon, som også Kronen hadde vært med på å modellere. Dette vil minske konfliktperspektivet, og i større grad åpne for en forståelse av eneveldet som en dynamisk instans som er i stad til å tilpasse seg skiftende historiske forutsetninger.⁷²

I hvilken grad ble instituttet benyttet av allmuen? Utover på første halvdel av 1700-tallet oppstod det en raskt voksende mengde av supplikker innsendt av befolkningen, og da spesielt klager som omfattet velferdssaker.⁷³ Som Næsje skriver i sin masteroppgave fra 2008, ble det av befolkningen i Danmark-Norge i løpet av 1720-årene sendte inn omtrent 1500 supplikker årlig (1 pr. 900. innbygger). I 1730-årene rundt 2000, og for perioden 1746 – 66 lå tallet mellom 2500 og 3000 årlig (1. pr. 600. innbygger).⁷⁴ Den norske andelen av supplikkene til Det Danske Kancelli⁷⁵ var i flere år var så lav som 20 prosent. Dette mens Norges bønder i 1769 utgjorde hele 41 prosent av Kongerikets befolkning. Likevel stod de altså kun for 11 prosent av supplikkene på denne tid.⁷⁶ Dette i motsetning til embetsstanden, som i 1795 stod for 34 prosent av alle innsendte supplikker. Borgerstanden stod for 11 prosent, og allmuen 8 prosent.⁷⁷

⁷¹ Evju, 2012: s.149.

⁷² Evju, 2012: s. 150.

⁷³ Bregnsbo, Michael: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funksjon i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet. En kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller*, Selskabet for Utgivelse av kilder til Dansk Historie 1997; jf. Løgstrup, Birgit: «Fra supplik til ombudsmandsklage. Om borgernes forsøg på at råbe myndighederne op», i Karl Pedersen, Peder, Ilsø, Grethe og Tamm, Ditlev (red.): *På givnen foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1994, ss. 169-80.

⁷⁴Næsje, *Klagemål over kongens embets- og tjenestemenn*. Masteroppgave, UiO, 2008: s. 19.

⁷⁵ Man kunne også sende supplikker til Kommerciekollegiet, som det blir skrevet mer om på s. 51 i denne oppgaven.

⁷⁶ Dette var kun de supplikkene som endte opp ved Det Danske Kancelli. Det totale antallet var nok høyere, for man kunne også sende supplikker til lokale myndigheter.

⁷⁷ Bregnsbo, 1997: s. 96.

I 1703 overtok Geheimekonseilet flere av Kanselliets administrative oppgaver. Etter dette ble Kanselliet mer et ekspedisjonskontor for konseilet.⁷⁸ Det var ved Kanselliet at de aller fleste supplikkene ble mottatt, før de ble sendt videre til Kongen. For Kongen var supplikkene viktige. Ut ifra disse kunne myndighetene danne nye lover og forordninger.⁷⁹ Et annet element, som man ønsket å demme opp for, var skepsisen som myndighetene hadde ovenfor felles aksjoner. Derfor ble det påkrevd at supplikkene kun skulle ha enkeltavsender.⁸⁰ Supphellen omtaler likevel supplikkene som den hovedkanalen for påvirkning fra allmuen, i det dansk-norske eneveldet.⁸¹

Avslutningsvis vil jeg kort redegjøre for det synet jeg har på supplikk instituttet, og som ligger til grunn for min videre analyse. Jeg vil plassere meg et sted midt mellom Bjerkås og Evju sin forståelse. Men viktigere, i denne sammenheng; mens jeg er innforstått med at det kan være fordelaktig å operere med generelle modeller når man ønsker å undersøke et fenomen som for eksempel supplikk instituttet, mener jeg likefult at det vil finnes kasus som skiller seg ut ifra mengden; nemlig unntaket. Supplikk materialet fra Lofthusopprøret er et slikt unntak, vil jeg hevde. Dette begrunner jeg med at det av bøndene i denne sammenheng gjøres en utforskning av hvor grensedragningene går. I en supplikk datert 2. desember, 1786, skriver supplikantene at;

Vi ere ikke Rebellere, som Een deel af Øvrigheden har andklaget os for.⁸²

Som Fiskaa skriver; «allmugen sette seg aldri ope opp mot kongen. Tvert imot ba dei alltid om å få vita kva som var kongen sin vilje, og lova at dei då ville føya seg etter denne. På den måten prøvde dei å bruka det handlingsrommet som fanst.»⁸³ Grensene ble tøyd, og det er *måten* grensene tøyes på som skiller Lofthusopprøret ifra for eksempel Strilekrigen.⁸⁴ Det benyttes en rekke ulike strategier. I denne oppgaven skal vi se nærmere på noen av dem.

⁷⁸ NHL, 1999: 136.

⁷⁹ Bjerkås, *Fra tilskuer til deltager?* Doktoravhandling, NTNU, 2016: s. 50.

⁸⁰ Steinar Supphellen: «Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særlig først på 1700-tallet», *Historisk tidsskrift*, 1978, ss. 153-158.

⁸¹ Steinar Supphellen: «Administrasjon og avgjerdsprosess i dei nordiske landa på 1700-talet i komparativt perspektiv, " i Yrjö Blomstedt et al.: *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, Oslo, 1985, ss. 365-366.

⁸² Supplikk fra flere allmuerepresentanter i København til kronprinsen 2. desember, 1786, pakke 7 I, RA.

⁸³ Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009: s. 120.

⁸⁴ For mer om Strilekrigen; Thomas Ewen Daltveit Slettebø, 2012: «Strilekrigen i Berge, 1765», i Knut Dørum & Hilde Sandvik (red.): *Opptøyer i Norge, 1750-1850*. Oslo: Scandinavian Academic Press, ss. 45-102.; Ståle Dyrvik, 1978:

1.8: Metode, del 1; et forsøk på en syntetisering.

I dette underkapittelet ønsker jeg å utforske muligheten for en syntetisering av Hanna Arendts kommunikative maktteori, og Foucaults periferere maktanalyse. Inspirasjonen til dette har jeg hentet fra filosofiprofessor Amy Allen, og hennes artikkel «Power, Subjectivity, and Agency: Between Arendt and Foucault».⁸⁵ Jeg har supplert hennes tanker med en kvadrantmodell, hvori x-aksen utgjør Arendts tankegods, og y-aksen utgjør Foucaults ideer. Formålet med dette er å finne frem til et prisme å analysere supplikker ut ifra, når jeg skal behandle dem i min masteroppgave.

Arendts metodologiske tilnærming er satt sammen av en slags politisk eksistensialisme, kombinert med ideografisk-historiske undersøkelser.⁸⁶ Denne metoden er spesielt fremtredende i hennes verk *Human condition*, men utforskes allerede i *Origins of Totalitarianism* fra 1951.⁸⁷ I det sistnevnte verket tar Arendt et oppgjør med fyrstesuvereniteten som historisk fenomen, og som et uheldig utgangspunkt for fremveksten av den totalitære staten, hvis endestasjon var den uutholdelige situasjonen under det tredje riket. En situasjon som Arendt selv kjente så alt for godt til. I følge Annelies Degryse er det igjennom sin lesning av Hobbes at Arendt artikulere sin egen avsky for Naturretten⁸⁸, og setter seg derfor fore å komme opp med et alternativ.⁸⁹ Dette alternativet er egentlig *Human condition* sett under ett. I dette verket forsøker Arendt å besvare store spørsmål som, direkte og indirekte, knytter seg til det virksomme liv, *vita activa*, og til hvordan samfunnet er og bør utformes. Et spesielt viktig begrep, eller fenomen, som behandles er naturlig nok makt.

For Arendt er makt et *sui generis*-fenomen, siden makt er et produkt av handling som hviler helt og holdent på overtalelse. Makt er et produkt av handlinger fordi den oppstår fra den samordnede virksomheten til en rekke agenter, og den hviler på overtalelse fordi makt ligger i

«Den lange fredstiden, 1720-1784», i Knut Mykland (red.): *Norges historie, bind 7*. Oslo: Cappelens Forlag, ss. 410-431.; Gudmund Sandvik, 1975: *Det gamle veldet*. Oslo: Gyldendal, ss. 20-54.; Halvadan Koht, 1975: *Norsk bondereising*. Oslo: Pax Forlag, ss. 287-304.

⁸⁵ Allen, 2002: ss.131-149.

⁸⁶ Sigwart, 2016: s. 1.

⁸⁷ Wolin, 2001: s.98.

⁸⁸ Med naturretten menes i denne sammenheng det synet Hobbes legger til grunn for sitt verk *Leviathan*.

⁸⁹ Degryse, 2008: s. 251.

evnen til å sikre andres samtykke gjennom uhindret diskusjon og debatt. Den eneste begrensingen som finnes er den andre mennesker representerer, men; «this limitation is not accidental, because human power corresponds to the condition of plurality to begin with.»⁹⁰ Dermed har Arendt lagt en kommunikativ og høyst dynamisk maktforståelse til grunn for sin analyse, og det er denne tilnærmingen som også Mona Ringvej benytter seg av i sin artikkel «Communicative power and the absolutist state: Denmark-Norway, c. 1750-1800».⁹¹

I denne artikkelen forsøker Ringvej å forklare den vedvarende stabiliteten til regimet ved å vise til en pluralisme i meningsytringer, eksemplifisert i det mangfoldige tekstkorpuset som ble utgitt i form av tidsskrifter i perioden. Denne pluralismen mener hun representerer en toveis-kommunikasjon, mellom borgerne og Kronen, og denne sikret altså freden. Dette er stoff som vi kjenner igjen ifra Seips artikkel⁹² om det opinionsstyrte eneveldet.⁹³ Det finnes et vel av skrifter fra 1700-tallets som la vekt på verdien av at monarken lyttet til opinionen.

For Arendt er makt (power) og rå styrke (force/strength), som i ytterste instans vil være synonymt med vold, to adskilte og uforenelige størrelser. I denne distinksjonen mellom de to markerer Arendt også her en avsmak for tyrannen eller fyrsten.⁹⁴ Dessuten utviser hun en manglende tiltro til det hun omtaler som Homo Faber, det kunstferdige menneske, som stadig omformer seg selv og sine omgivelser.⁹⁵

Makt har altså en mer positiv konnotasjon enn styrke hos Arendt, og denne makten blir til, som vi har sett, i en meningsutveksling.

⁹⁰ Arendt, 1958: s. 210.

⁹¹ Ringvej, 2011: ss. 303-315.

⁹² Seip, 1958.

⁹³ Her tar jeg forbehold om at det finnes ulike forståelser av hva regimet i perioden 1750-1800 bestod i eller av. Øystein Rian mener for eksempel at det heller er snakk om en «enevoldsstyrt opinion» heller enn et «opinionsstyrt enevelde» (hentet fra et innlegg Rian holdt på seminaret *Et opinionsstyrt enevelde*, avholdt ved Nils Henrik Abels hus, Blindern 27.4, 2010). Også Henrik Horstbøll har problematisert forholdene i sin artikkel «Defending Monarchism in Denmark-Norway in the Eighteenth Century», (Blom, Laursen, Simonutti, 2007: ss. 175-193). Ditlev Tamm er den siste forfatteren som her nevnes. I sin artikkel «The Danish Debate about Montesquieu», (Haakonssen, Horstbøll, 2007: ss. 163-180) skriver han med utgangspunkt i den debatten som oppstod i Danmark i kjølvannet til utgivelsen av Montesquieus verk *Spirit of the Laws*, som utkom i 1747.

⁹⁴ Bernstein, 2011: s. 16.

⁹⁵ Arendt, 1959: ss. 305-306.

Power is actualized only where word and deed have not parted company, where words are not empty and deeds not brutal, where words are not used to veil intentions but to disclose realities, and deeds are not used to violate and destroy, but to establish relations and create new realities.⁹⁶

Dermed er det virksomme liv, *Vitae Actica*, altså ikke bare en dyd på individnivå, men også på et aggregert, kollektivt nivå.

Denne, Arendts teori om kommunikativ makt, vil utgjøre den horisontale dimensjonen i min to-dimensjonale maktmodell. Denne delen er horisontal fordi den tar for seg kommunikasjon *mellom* mennesker. Dette til forskjell fra den vertikale biten, som handler om tradisjonell maktutøvelse, altså kongens overlegne status overfor sine undersåtter.

Som utgangspunkt for min vertikale dimensjon har jeg falt ned på Michel Foucaults modell om perifer makt. Foucault hadde som kjent både før og senere interessert seg for makt i ulike gevanter, men tanken på perifer makt som en fruktbar modell⁹⁷ ble for første gang anvendt, nokså tentativt, på en forelesning holdt den 14. januar, 1976 ved Collège de France. Denne forelesningen har blitt trykket opp og utgitt i verket *Power/Knowledge* fra 1980, og dermed kan vi få direkte tilgang til Foucaults tanker på dette tidspunktet. Han sier:

My general project over the past few years has been, in essence, to reverse the mode of analysis followed by the entire discourse of right from the time of the Middle Ages. My aim, therefore, was to invert it, to give due weight, that is, to the fact of domination, to expose both its latent nature and its brutality.⁹⁸

Her tar Foucault et oppgjør med Hobbes tankegods om den guddommelige rett, men også med den ukritiske overleveringen av dette tankegodset. Videre sier Foucault:

⁹⁶ Arendt, 1959: ss. 200-201.

⁹⁷ Jeg unngår i det lengste å benevne den omtalte modellen som en teori, mye fordi det et poeng hos Foucault at makt ikke bør, eller kan forstås ut ifra én altomfattende teori. Heller oppfordres vi til å foreta en generell analyse av makt.

⁹⁸ Foucault, 1980: s. 95.

Moreover, in speaking of domination I do not have in mind that solid and global kind of domination that one person exercises over others, or one group over another, but the manifold forms of domination that can be exercised within society. Not the domination of the King in his central position, therefore, but that of his subjects in their mutual relations: not the uniform edifice of sovereignty, but the multiple forms of subjugation that have a place and function within the social organism.⁹⁹

Med dette har Foucault flyttet fokus, fra Kongens maktutøvelse, og over til den samhandlingen som finner sted imellom allmuen og embetsmennene. For på beste mulige måten å oppnå innsikt i hvordan en slik maktrelasjon utspiller, sier Foucault at....

.....one should not concern itself with the regulated and legitimate forms of power in their central locations, with the general mechanisms through which they operate. . . . On the contrary, it should be concerned with power at its extremities, with those points where it becomes capillary, that is, in its more regional forms and institutions.¹⁰⁰

I vår sammenheng vil «power at its extremities» være representert ved lokale embetsmenn. Disse embetsmennene vil igjen være perifer makt, inkarnert. Dermed; om man virkelig ønsker å forstå maktutøvelsens koherens, burde man gå bort i fra maktsentrumet, og heller undersøke lokale forhold. Denne maktforståelsen er som nevnt diametralt motsatt av den som ligger til grunn for Hobbes' *Leviathan*, hvor makten er kontraktfestet, og nokså statisk.¹⁰¹

Slik jeg leser Foucault, ser det altså ut til at perifer makt, peripheral (form of) power,¹⁰² henviser til modus for tilstedeværelse av makt, uavhengig av generatoren og selve utgangspunktet for makt. Det vil si; ved å anvende tanken om perifer makt på et kasus, vil vi kunne se makten i dens reneste form.

⁹⁹ Foucault, 1980: s. 96.

¹⁰⁰ Foucault, 1980: s. 96.

¹⁰¹ Dette oppgjøret med Hobbes kan man lese mer om i kapittel to, del fire i første volum av boken *The History of Sexuality*. For å forstå perifer makt bedre, kan det være fruktbart å gå til dette kapittelet.

¹⁰² Peripheral form of power er Foucaults egen betegnelse. Perifer makt er min frie oversettelse.

Om vi nå skal dra de nødvendige slutningene av de implikasjonene som denne to-dimensjonale modellen representerer, blir det klart at for å kunne anvende den på konkrete kasus, typisk en maktrelasjon i et gitt samfunn, må et sett med verdiindekser tilegnes modellen.

Totalitært samfunn	Et proto-demokratisk samfunn	Høy grad av kommunikativ makt
Anarkosyndikalistisk samfunn	Egalitært samfunn	
Lav grad av perifer makt		

Inspirasjon til en slik tilnærming til komparative undersøkelser kan muligens søkes hos statsviteren Arend Lijphart og hans verk *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*.¹⁰³ Eller kanskje hos historikeren Ian Morris, som i sin bok *Why the west rules for now* anvender en indeksering av ulike kulturer til ulike tider, i en komparativ studie.¹⁰⁴

For min masteroppgave er ikke en denne typen indeksering absolutt nødvendig. Modellen er heller ment å skulle være et kontemplativt rammeverk. Det er ut ifra denne modellen at jeg har lest og fortolket de transkriberte supplikkene jeg har benyttet meg av i denne oppgaven. Og med dette rammeverket som prisme, vil jeg hevde at jeg i større grad gjøres i stand til å plukke

¹⁰³ Lijphart, 2012: ss. 239-249.

¹⁰⁴ Morris, 2011: ss. 623-645.

opp på nyansene i supplikk materialet. Dette til forskjell fra om jeg kun la til grunn en vertikal lesning av supplikkene, hvor man da gjerne bare ville lest inn protest i bøndernes klager. Jeg mener derimot å se at supplikk materialet består av invitasjon til kommunikasjon, føring av argumentasjon, og i blant protest. Det er et materiale med mange nyanser.

1.8.1: Metode, del 2; utvalg av supplikker.

Jeg har valgt å ta utgangspunkt i supplikker fra både Telemark og Agder. Dette både for å få et noe mer representativt materiale, rent kvantitativt, men også for i så stor grad som mulig å kunne eliminere bekjenskaper mellom de ulike supplikantene som har undertegnet diplomene. Dette må ikke forstås som at jeg ikke anerkjenner viktigheten av bekjenskaper og nettverk i sammenheng med sosiale bevegelser. Tvert imot er nettverk noe jeg behandler i større detalj i del to av denne oppgaven. Men ved å isolere supplikkene, ønsker jeg å destillere ut det lokale særpreget ved dem. Den kvalitative biten av analysen, som vil være den nærlesingen av supplikkene jeg har foretatt, vil være fundamentet som analysen hviler på. Dette håper jeg vil veie opp for det noe begrensede kvantitative innslaget.

Opprinnelig satte jeg antallet supplikker jeg skulle transkribere til 30 stykk, men dette lot seg ikke gjøre. Både grunnet tiden, men også den litt underlige situasjonen jeg har skrevet denne masteroppgaven under. Derfor endte det med 20 transkriberte supplikker. Så mens Bjørn Næsje i arbeidet med sin oppgave «Klagemål over kongens embets -og tjenestemenn»¹⁰⁵, og Arvid Grepperud med sin masteroppgave «Supplikkene fra Akershus Len, Christiania, Bragernes og Strømsø 1661-1662»¹⁰⁶ kunne ta utgangspunkt i henholdsvis avskriftene av de norske sakene fra det Danske Kansellis supplikkprotokoller i to bind¹⁰⁷, som er til utlån ved Riksarkivet, og kildesamlingen *Norske supplikker 1660-1662*, utgitt i 1988 og 1990 av Kildeskriftfondet, måtte jeg utelukkende transkribere mitt materialet. Ingen av supplikkene fra Lofthus-materialet trykket

¹⁰⁵ Næsje, *Klagemål over kongens embets- og tjenestemenn*. Masteroppgave, UiO, 2008.

¹⁰⁶ Grepperud, *Supplikkene fra Akershus len, Christiania, Bragernes og Strømsø 1661-1662*. Masteroppgave, UiO, 2010.

¹⁰⁷ RA 4A07614, Løpenummer 68 – 71 (1700 – 1703), bind 1, Løpenummer 76 – 78 (1708 – 1711) bind 2, RA 4A07615, Løpenummer 82 – 84 (1718 – 1721), bind 3, Løpenummer 90 – 93 (1727 – 1730) bind 4.

opp og publisert før.¹⁰⁸ Dette er ikke ment som en apologi, men en forklaring på hvorfor antallet supplikker som har blitt tatt med i denne analysen, er vesentlig mindre enn hva Næsje og Grepperud baserer seg på.

Utvalget av supplikker er i utgangspunktet tilfeldig, i den forstand at det eneste jeg har sett på når jeg hentet frem materiale for transkribering var den geografiske variasjonen jeg innledningsvis kommenterte på. Men temaene som jeg har vektlagt i min analyse er ikke tilfeldig valgt. Disse temaene er de som opptrer med høyest frekvens i det utvalget av supplikker som jeg transkribert. Dette er dessuten temaer som vies mye plass i Lofthuskommisjonens rettsprotokoller, og egentlig helt ukontroversielle temaer å fokusere på, mener jeg å tro.

De rettslige innberetningene er heller ikke utgitt i trykt utgave, men her har Margit Løyland vært behjelpelig, og gitt meg en midlertidig transkribering å jobbe ut ifra. Det er materialet i fra den første og den siste kommisjonen, altså Lofthuskommisjonen og Akershuskommisjonen, som jeg har tatt utgangspunkt i for mitt arbeid med denne oppgave.

¹⁰⁸ I Løylands bok finnes det riktignok fragmenter og utdrag fra de originale supplikkene, slik de er gjengitt underkommisjonens sesjoner. For meg har det vært supplikkene som originale levninger som har vært standarden. Kun ved å gå til supplikkene i arkivet vil man få helheten.

Kapittel 2: Klagene og kommisjonen.

I denne delen av oppgaven vil mine undersøkelser ta form av tre kapitler. For hvert av disse kapitlene vil jeg behandle ett hovedtema. Disse hovedtemaene er; *sportler, helse og helsestell*, og til slutt, *korn og hunger*. Valget av temaer har jeg gjort med bakgrunn i at jeg mener å se at dette er momenter som sekundærlitteraturen har beskjeftiget seg med i behandlingen av Lofthusopprøret. Det jeg ønsker å oppnå med dette arbeidet, er å dra opp de lange linjene, og forklare den lange historien. Både bøndenes egen historie, embetsstandens egen historie, og disse gruppenes felles historie. For i blant overlapper deres historie, som i et ven-diagram. Dette er diskusjonen om sportel, spørsmål knyttet til helse, og problematikken rundt kornmonopolet eksempler på.

Hvert kapittel vil følge den samme strukturen. Jeg vil først foreta en redegjørelse av disse tre problemene. Dette gjennom en undersøkelse av hva andre historikere har skrevet om temaet. Deretter vil jeg presentere de klagene bøndene har meddelt øvrigheten i form av supplikker. Deretter vil jeg presentere kommisjonens syn på saken. På denne måten håper jeg å kunne vurdere supplikkens innhold opp imot historiske forhold, og kommisjonens virkelighetsoppfatning.

2.1: Sportler og avgifter.

Det temaet dukker opp med høyest frekvens i mitt utvalg av supplikker, er bøndenes klager over de arbitrære avgiftspåleggene fra lokale og regionale embetsmenn. Som Georg Sverdrup skriver, var også Lofthus-kommisjonen av januar 1787 kritisk innstilt til sportuleringspraksisen et knippe embetsmenn hadde bedrevet. Særlig gjøres det et eksempel av sorenskriverne i Raabygdelaget, justisraad Hans Smith, og prokurator i Kristiansand, Kristian Brønndorph. «De imod dem paaklagede Sportler bleve befundne temmelig overdrevne og langt ifra ikke at Lov eller Anordning hjemlede», skriver kommisjonen i sine protokoller.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Sverdrup, 1917: s. 34.

Bøndernes innstilling ovenfor sportelregimet har blitt behandlet flere ganger. Det jeg derimot savner i litteraturen, er en gjennomgang av hva dette sportelregimet består av, og da særlig det gjeldende sportelreglementet for perioden like før, under, og like etter Lofthusopprøret.¹¹⁰ Man har vært veldig opptatt av det nye sportelreglementet av 11. juni 1788, som langt på vei kommer som et remedie for å få bukt med den korrupsjonen som tidligere hadde funnet sted. Men det foregående reglementet altså har ikke vært av like stor interesse.

Fiskaa skriver; «Dei mest positive utfalla av Lofthuskommisjonen sitt arbeid, ved sida av ein friare trelasthandel, blir rekna å vera nytt sportelreglement og oppheving av det danske kornmonopolet.»¹¹¹ Margit Løyland nevner at «Lofthusoppreisten førte raskt til endringar i sportelregimet.»¹¹² Gustav Sætra noterer at «bøndene mente at embetsmennene beregnet seg for høye inntekter i form av sportler, og at de tok for høye skatter.»¹¹³

Hva sportelreglementet som forutgår forordningen av 11. juni 1788 går ut på, altså de reskripter som kommer den 27. nov 1775, skal vi se nærmere på etter hvert. Men først; hva er egentlig sportler, og hvilken betydning hadde disse i samtiden?

2.2: Hva var sportler?

Sportler var i Danmark-Norge alt fra 1630-tallet en godtgjørelse som tilfalt embetsmennene for utførelsen av rettslige tjenester. Sportler og accidentser utgjorde i 1771 omtrent 100,000 rd. i inntekt til kronen.¹¹⁴ Dette, imens de totale statsinntektene lå rett i underkant av 1 million rd.¹¹⁵ Denne ordningen holdes i hevd frem til 1938. Selve benevnelsen sportel faller bort først utpå 1980-tallet, og erstattes med denotasjonene skatter og avgifter. Et eksempel på sportelinnkreving kan være lensmannens godtgjøring for arresthold¹¹⁶, eller sorenskriverens

¹¹⁰ For innsikt i hva dette sportelreglementet består av/i: «Forordning, Angaaende det stemplede Papiirs Brug udi begge Kongerigerne Danmark og Norge for Aaret 1776, og fremdeeles» finnes i boken *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 til 1775 Aars Udgang ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge: forsynet med et alphabetisk Register: 5*». Verket er tilgjengelig som fysisk manuskript ved Rettshistorisk samling, Juridisk fakultet, UiO.

¹¹¹ Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009: s. 78.

¹¹² Løyland, 2018: s. 85.

¹¹³ Sætra, 1998a: s. 310.

¹¹⁴ Nathanson, 1844: s. 422.

¹¹⁵ <https://www.norgeshistorie.no/enevelde/1206-penger-og-finanssystem-i-norge-pa-1700-tallet.html>

¹¹⁶ Imsen & Winge, 1999: s. 262.

sportler for skifter og auksjoner. Sportelavgiften tilfalt altså uavkortet embetsmannen, og kom som oftest på toppen av inntektene ifra embetsgården, landskyld og avgifter fra leilendinger. For prestene kom også tiende som et supplement i tillegg til de andre nevnte inkomstene. De fleste embetsmenn, som prester og amtmenn, hadde også en inntektskilde ifra inntekter hentet inn på jordegods, og avgiftspåleggene av bøndene i form av fogde- og amtmannstoll.¹¹⁷

Embetsmennene tilla gjerne lovverket en selvstendig tolkning, noe også lovverket åpnet opp for, med brede og generelle paragrafer. Dermed blir det innlysende at denne ordningen nærmest medførte korrupsjon. Særlig fordi grensdragningen mellom sportler og bestikkelse ofte var uklare, som Øystein Rian påpeker i sitt bidra i verket «Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser.»¹¹⁸ Så hvilke problemer hadde bøndene med sportelreglementet?

2.3: Omleggingen av sportelreglementet; en pågående debatt i samtiden.

Som jeg var inne på i starten av dette kapittelet, mangler det en hel del forskning på selve *fremveksten* av sportelreglementet, og da ikke minst de forholdene som ligger til grunn for innførelsen av et endelig reglement som kommer i 1788. Dette er også noe som den danske historikeren Ole Feldbæk bemerket på Agderseminaret tilbake i 1997¹¹⁹, og siden den gang kan jeg ikke se at det har kommet noen forskning på dette området.

Reglementet av 1788 har tidligere blitt utførlig behandlet av Gustav Sætra i artiklene «Lønnskamp eller utbytting? Embetsmann og bonde i Telemark i strid om embetsmennenes inntekter, 1785-1798»,¹²⁰ og disse begivenhetene som Sætra her beskriver, skal vi komme tilbake til om litt. Men det gjenstår mye mer å forske på.

Et viktig moment å forstå er at innføringen av et nytt sportelreglement i 1788, ikke er et plutselig opphør. For like lite som at 1814 var et brått brudd med eneveldet og mange hundre år

¹¹⁷ Bjerkås, *Matrikkel og motstand*. Masteroppgave, UiA, 2011: s. 107.

¹¹⁸ Rian, 1984: s. 90-93 & ss.108-110.

¹¹⁹ Sætra & Johnsen. 1998: s. 28.

¹²⁰ Et unntak er den tidligere refererte artikkelen til Gustav Sætra; «Lønnskamp eller utbytting? Embetsmann og bonde i Telemark i strid om embetsmennenes inntekter, 1785-1798», i *Telemark Historielag*, utgv. 3, 1983. ss. 18-37.

med politisk tradisjon, var heller ikke revideringen av sportelreglementet gjort ved et trylleslag. Det er her snakk om en fremvoksende ide som gjør seg gjeldende, med rot i både tanken om emansipasjon, men også i rettsbevissthet. Det fantes en debatt rundt sportelreglementet i Lofthus' samtid, og en avdekking og klargjøring av denne debatten tror jeg kan føre til nye innsikter oppimot vår forståelse om hvorfor et nytt sportelreglement kommer på plass når det gjør.

Et eksempel på innlegg i denne debatten er boken *Euphron*, skrevet av historiker og romanforfatter Peter Fredrik Suhm og som utkommer i 1774. Dette var altså året etter at Guldberg-regimet reintroduserte ettersensuren på alle trykksaker. Likevel dristet Suhm seg til å publisere denne høyst politiske og moraliserende boken. Av noen har den blitt omtalt som en statsroman, av andre som en nøkkelroman.¹²¹ Uavhengig av kategorisering av sjanger utkom boken i to utgaver; den ene, som var ment for en mindre krets med venner og bekjente, inkluderer Suhms 42 berømte regjeringsregler. Den andre, som var ment for et bredere publikum, inneholder ikke disse reglene. Men etter hvert som franske og tyske utgaver av boken begynte å sirkulere i København, ble også det unntatte innholdet allemannseie. De nevnte regjeringsreglene, som altså er av en heller eksplosiv karakter, inngikk i vismannen Euphrons¹²² råd til romanens konge, Sapor.¹²³ Disse råde presenterte fransk-inspirerte prinsipper om politisk styre, rettsstaten, politisk økonomi, utdanning og sivile rettigheter, og noe som til og med kan forstås som menneskerettigheter.¹²⁴ Og en av disse reglene, regel nr. 15 handler om embetsmenn og sportel.¹²⁵ Suhm har altså sett det nødvendig å kommentere på statens måte å avlønne embetsmannen på. Akkurat på dette punktet er ikke Suhm spesielt krass i sin kritikk, men bare understreker viktigheten ved at embetsstanden får tilstrekkelig betalt.

En annen kilde til innsikt i debatten rundt sportelregimet kan vi finne i det som danskene kaller *trykkefrihedsskrifterne*. Dette er en samlebetegnelse på alle de små og store trykksakene, alt fra små hefter og plakater til tidsskifter, som utkom i perioden fra 14. september 1770, da

¹²¹ Nøkkelroman, *roman à clef*; en bok hvor narrative og plottet så avgjort er basert på faktiske begivenheter.

¹²² Onomastikk; Euphron møter vi også i første Mosebok, kapittel 23. Her snakker han Abraham til fornuft.

¹²³ Onomastikk; Sapor har sin etymologi i latin, og kan bety (vond) odør.

¹²⁴ Krefting, 2019: s. 341.

¹²⁵ Suhm, 1774: s. 80.

Struensees' opphevet sensuren, og frem til 1773.¹²⁶ I materialet kan man plukke opp på en del diskusjoner som knytter seg til antatt korrupsjon i embetsstanden, eller «stikpenge», som det gjerne omtales som. Struensees' korrupsjonsforebyggende tiltak på området roses.¹²⁷ Dette, og en del moraliserende tekster rundt samtidens offentlige sfære behandler Ulrik Langen i sin artikkel «Et grønt Horehuus», Kongens Have som skændslens sted i trykkefriadsskrifterne 1771-73».¹²⁸ I forlengelsen av dette regner jeg med at en vil finne argumentasjon som knytter seg spesifikt opp til sportelordningen. For videre forskning på temaet for hånden, burde derfor Luxdorps samling på 46 bind være av interesse. Disse er tilgjengelige på bokhyllen ved Det kongelige Bibliotek i København, og er for tiden under digitalisering.

Det finnes også en interessant kommentar i Gerd Mordts nylig utkomne kildeskrift over Christen Prams Norgesreiser i 1804-1806. Pram var i utgangspunktet utsendt fra Kommersekollegiet i København for å undersøke klagene fra allmuen i Møre og Sør-Trøndelag om tangbrenning. Tangbrenning var på første halvdel av 1700-tallet var en gryende virksomhet langs kysten. Ved å brenne taren fikk man produktet tangaske, som ble brukt i tilvirkningen av glass og såpe. Dette var industri hvor det trengtes natrium-karbonat i fremstillingsprosessen, og dette inneholder tangaske mengder av. Tangbrenning ble likevel ikke sett blidt på av alle. Særlig bøndene var motstandere av praksisen, og de argumenterte med at røyken var forurensende for fiske og jordsmonnet.

Utover å undersøke og rapportere om tangbrenning, gjør Pram seg også notater over et vidt spektrum av andre økonomiske forhold i samfunnet. Blant annet sportel. Han skriver:

Det vil ganske vist befindes sandt, at Embedsmændene overhoved ere alt for ringe aflagte. Kun nogle af Fogderne have taaleligt Udkomme; hvor farligt i alle Henseender,

¹²⁶ Det foregår i disse dager et forskningsprosjekt, som skal slutføres sensommeren 2020, og som skal munne ut i en monografi om trykkefriadsskrifterne. Dette prosjektet ledes av historieprofessor Ulrik Langen ved Saxoinstituttet, Universitetet i København.

¹²⁷ Struensee kommer med over 2000 lover den korte tiden han "regjerte". Ikke alle reguleringene ble like godt mottatt som hans antikorrupsjonskampanje. Noe han ble angrepet for var blant annet sin dobbeltmoraliske seksualpraksis, som jo Langes artikkeltittel henspeiler til.

¹²⁸ Lange, 2017: ss. 35-60.

naar Oppebørselsmanden, især naar han, som Fogden, er tillige Øvrighed, lever i fristende Kummer. – Af Sorenskriverne tiene flere nogenledes men ved **Sportel!** [sic].¹²⁹

Pram gjør riktignok sine refleksjoner i 1805, og altså en tid etter både Lofthusopprøret og innføringen av nytt sportelreglement av 1788. Men at han kan konstatere at det fortsatt står dårlig til med de lokale embetsmennesenes inntekt, men også manglende insentiver for å drive hederlig tjenesteyting, vil jeg hevde er et funn i seg selv.¹³⁰

Også i utgivelsen av Minerva kommenterer Pram på sportelordningen. Minerva som var et tidsskrift som utkom i perioden 1785-1808, og ble etablert av Pram og litteraturhistorikeren, dikteren og kritikeren Knud Lyne Rahbek. Under overskriften «Brev fra Christiansands stift af 21de April 1787», skriver Pram;

Commissionen fandt ved sine Undersøgelser, hvad vi her alle vidste, at den fattige Landsmands Misfornøielse med Betienterne ikke aldeles var ugrundet. Utilladeligen hoie Sportler.¹³¹

Og disse sportlene ble pålagt bøndene med.....

...hverken villighedens eller nogen offentlig lov til grund. Retsbetienternes indvelten, hvor den kunde undværes, allene for at gjøre sig Sportler af Bøndernes Efterladenskab til ukyndige eller ubeskyttede arvinger.¹³²

Til slutt vil jeg vise til Generalprokurør Henrik Stampe og hans verk og virke. Generalprokurør-embetet ble opprinnelig opprettet som en underinstans til Rentekammeret i København, og skulle i utgangspunktet føre kontroll med den statlige pengeinnkrevingen. Etter hvert ble kompetansen utvidet, og fikk funksjon som en kontrollinstans for kongen. I 1730 styrkes denne

¹²⁹ Mordt, 2020: s. 645.

¹³⁰ Dette, jfr. Løyland, 2018: s. 123, pagina 351. Også allmuen forstår embetsverkets behov for inntekter.

¹³¹ Pram, 1787: s. 18.

¹³² Pram, 1787: s. 19.

maktkonsentrasjonen, med møteplikt for Kanselliet. Med dette ble Generalprokurøren på sett og vis som en juridisk rådgiver for kongen å regne. Stampe tiltrådte stillingen i 1753.

En av de første sakene som gir oss innsyn i Stampes syn på sportel generelt, er hans løsning på utfordringen som Overhofretten stod ovenfor, med dommere som ikke dukket opp til rettsmøtene. I instruksene av 1684 står det at minst fem tilforordnede måtte være til stede i rettsmøte. Preses eller vicepreses skulle være til stede den 25. januar, da retten ble satt hver år....

...saavel for at give samme så megen mere Lustere som for at erindre assessorene flittigen at indfinde sig i retten, på det den ei, vore undersaatte til skade, utilbørligen skal blive oppholdt.¹³³

Denne påminnelsen var nok ikke kun en formalitet. Stillingene var lenge ulønnet, og det er dokumentert at det var vanlig å nedprioritere oppmøte i retten. Etter forslag av Generalprokurør Stampe gikk man ved reskript av 17/9 1756 gikk man inn for å bevilge dommerne lønninger.

Også i utgivelsene «*Erklæringer, Breve og Forestillinger; General-Prokureur-Embedet vedkommende*», bind 1-6 bind finner vi hint om Stampes syn på sportelordningen.¹³⁴ Dette synet skinner ikke alltid klart i gjennom, men ut ifra lesningen av det han skriver i dette verket, slår Stampe meg som en humanistisk og rasjonelt orientert mann. På bakgrunn av dette vil det kanskje ikke være helt fjernt å anta at Stampe ville ha foretrukket fastlønn for statens embetsmenn, ikke bare blant assessorkollegiet.

Med utgangspunkt i det gjengitte materialet, og et vell av annen dokumentasjon, vil jeg tro at man skulle kunne nøste opp i de sentimentene som knyttet seg til sportelreglementet i samtiden, og også beredelsen for det nye reglementet av 1788. Dette temaet nærmest fordrer videre forskning.

¹³³ <https://www.domstol.no/Enkelt-domstol/borgarting-lagmannsrett/om-borgarting-lagmannsrett/om-domstolen/Historikk/Nissen-forteller/>

¹³⁴ For videre lesning; Sigrd Stokstad: *Generalprokurør Henrik Stampe og maktfordelingslæren*, Instituttet for offentlig retts skriftserie nr. 2 /1995; jf. J.H. Deuntzer, 1891: *Henrik Stampe, meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed*, København: Schultz.

2.4: Bøndernes supplikker.

I supplikk materialet finner vi klager om at embetsmennene med stor frekvens opererte med inflaterte priser på sportler. Dette blir også formidlet oss i supplikkform.

Vi beder at os et Reglement allernaadigst maatte meddeeles, hvor af vi kunde see, hvad de Kongelige Embedsmænd og Betiente skal nyde for deres EmbedsBeopagtning og Førelse iblandt os.¹³⁵

Et annet, mer konkret eksempel på dette finner vi i en supplikk fra Tinn prestegjeld i Bratsberg amt, signert 24. juni 1786. Dette klagebrevet, som er undertegnet av tolv menn, og som har biskop Eiler Hagerup d.y.¹³⁶ sitt segl påført, nådde aldri kongen i Danmark. I stedet ble det enten trenert eller forlagt, og da mest sannsynlig av forberedelseskromitten til kommisjonen. Noen måneder senere dukket dokumentet så opp igjen, og blir lagt frem for den første Lofthus-kommisjonen som ble satt i Arendal. Dette i begynnelsen av mars 1787.¹³⁷

Grunnen til at denne supplikken, og flere med den, ikke uavkortet ble tatt opp til vurdering av kommisjonen, var fordi de (kommisjonen) ikke anså det som sitt mandat å behandle klager som angikk det geistlige. Jf. kommisjonens egne ord i den forestillingen fr november 1787 «Med Geystligheden vare vi ikke bemyndigede at befatte os.»¹³⁸ Kommisjonen vil sende disse klagene videre til biskopen. Moltke og Hagerup, som jobbet i et tospann, var likevel enig i at det var urimelig at prestene selv skulle fastsette avgiftene etter skjønn.¹³⁹

Sportel på generelt grunnlag var derimot noe kommisjonen anerkjente som et konfliktstoff av betydning. Det er også noe spesialkommisjonene, som hadde som mandat å sondere bøndernes klager og fruktbarheten av å opprette en domskommisjon, behandler med stor interesse. Dette er brevet som er ført i penn av amtmann Fredrik Moltke et eksempel på. Mottaker; Det Kongelige Danske Cancellie.

¹³⁵ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 13. august, 1787, skap 16, pakke 7 VIII, RA.

¹³⁶ Satt som biskop i Christiansands stift i perioden 1778–1789.

¹³⁷ <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/eldre-historie--1814/ein-kravstor-prest-i-telemark>

¹³⁸ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, s. 104.

¹³⁹ Sætra, 1983: s. 24.

Pro Memoria.

J Anledning av det Høy Kongelige Collegii befaling av 25de forrige Maaned om at meddeele den fornødne Oplysning og Betænkning paa nogle Bønders Andragende og Forespørgsel ved den Christiansanske Commission, som hermed tilbage følger, skulle ieg icke undlade ærbødigst at melde.

Ved mine tvende Forestillinger av 27de December 1786, 16de Martii og 1 Majj dette Aar troer ieg at haver oplyst og godtgiort, at en ny overordentlig Undersøgning av dette Amts Almuers Besværinger ville være unyttig, da man i Forvejen veed baade hvorudi deres Klage bestaar, og Maaden paa hvilken al lovlig Grund til Ancke kunde hæves, og skadelig i Betragtning av Tiiden, hvor den Lofthuusiske Opstand har sadt Naboe Amterne i Bevægelse.

Naar Almuen bevilges den av mig ansøgte lettelse, til paa lovlig Maade at faae Betienterne, der har fornærmet dem, paa det strængeste og hastigste afstraffet, og Præsternes formeentlige Forurettelser ligeledes bliver lovligen undersøgt, saa er det icke mueligt for mig, og ieg tvivler paa for nogen at udgrandske en passeligere og kortere Maade til at faae oplyst, hvad Adgang Almuen har til at Klage og forskaffe dem en lovlig Saticfaction.

Jeg skulle derfor i denne Deel henholde mig til disse mine Forestillinger og Forslag, som ieg tør være ansvarlig for at være grundet i Sandhed og Sagens rigtigste Forhold. Hvad derimod de angieldenedes Begiær om Sportel Reglementet betræffer, da har ieg stedste anseet samme som det bedste Middel til at standse Urolighederne blandt Almuen, hvorfor ieg ogsaa bør anbefale deres Ansøgning om denne Bestemmelse i Rettens Betienteres Rettigheder.

Meenstad den 5te September 1787.

Moltke.

Amtmanden over Bradsberg Amt, Kammerherre Friderich Moltke.¹⁴⁰

I dette brevet behandler Moltke spørsmålet om kommisjonen skal innkalle bøndene i Telemark til avhør i Skien. På dette tidspunktet leder Moltke en spesialkommisjon som hadde som mandat å undersøke bøndenes klager i Bratsberg amt. Dette i rollen som amtmann i nettopp Bratsberg. Et embete den danskfødte danskfødte adelsmann hadde tiltrådt i 1781, bare 27 år gammel.¹⁴¹ Han etterfulgte Adeler i stillingen, som han jo også skulle komme til å etterfølge som stiftamtmann i Kristiansand. Senere skal Moltke tiltre som leder for Akershuskommisjonen mars, 1790, da han erstattet Jørgen Erik Scheel som selv hadde blitt utnevnt til statsminister i København,¹⁴² men nå er han altså amtmann. Og han kjenner de lokale forholdene godt. Vi kan lese at Moltke langt på vei har innsett alvoret og realitetene. Sportel er noe han skjønner at må behandles utførlig.

I den ovenfor nevnte supplikken fra 24. juni 1786, kan vi lese om en pengegrisk prest, Rasmus Møglestue, som i bytte for embetshandlingene avkrever allmuen for store summer. Vi leser at:

....undertiden haved skedt uleylighed i Ægteskabs samqvem Formedelst Præstens ubillige beierning saa som feste og vie et Par tilsammen den ringeste fra 5 rd. og op eftertil - 39 rd og naar Præstens Begiærning icke bliver opfyldt saa strax stille Caution for sig og hvis icke Pengerne kommer efter den forsagde tid – maa Cautionisten strax Jndkalde dem ved Dom som en paa siste afvigte Høste Ting blev Jndkommenerttet en Sag og andlagt paa Sigurd Olsson Haave i –Haaven Annex til Tinds Præste[g]ield for - 30 rd. som icke blev lovet men tvungen.¹⁴³

¹⁴⁰ RA, Danske Kanselli, Skapsaker, F/L0102: Skap 16, pakke 7 VIII, 1787-1800, ss. 146-147.
<https://media.digitalarkivet.no/view/66010/147>

¹⁴¹ Qvisling, 1917: s. 194.

¹⁴² Løyland; 2018: fnt. 408, s. 221.

¹⁴³ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 24. juni, 1786, skap 16, pakke 7 VIII, 1787-1800, s. 128, RA.

Møglestue kunne altså, ifølge allmuen, få seg selv til å ta opp til 39 riksdaler for en vielse. Så kan man spørre seg om ikke grunnen til at folk hadde utenomekteskapelig samkvem er å finne i at prisen å betale for en vielse i utgangspunktet var så høy. Men hvor høy var den *egentlig*?¹⁴⁴

For å sette ting i perspektiv vil jeg her introdusere Jørgen Prah. I 1786 Han var han prest i Haus menighet, på sør-vestsiden av Osterøy i Nordhordland, ikke fullt 30 mil unna. Prah hadde i 1787 en samlet årslønn på 225 riksdaler. Dette kan vi lese om i *Bergens Stifts Biskoper og Præster efter Reformationen*. Riktignok tiltrådte Møglestue som sokneprest i 1776¹⁴⁵, og vil derfor naturligvis være berettiget en større inntekt enn Prah, og dessuten er det mulig at Prah nok selv satt med et magert kall, men likefullt *kan* det se ut som om soknepresten i Tinn tar seg uforholdsmessig godt betalt for sine gjerninger. For hvor mange (eller få) vielser trengte ikke Møgelstue å gjennomføre før han var på nivå med Prah?

Sætra skriver i sitt kapittel i boken *Folkestyre* at prestenes utbytting av bøndene særlig var prekær i de indre bygdene. Dette fordi man her måtte betale i naturalia, mens de langs kysten betalte kontant.¹⁴⁶ Men det den ovenfor nevnte supplikken viser, er at dette bildet naturligvis er nyansert; bøndene i Tinn måtte betale kontant, men også det kunne svi.

En annen hovedinnvending som bøndene kom med var at regelverket, for dem, var utilgjengelig og at allmuen manglet innsyn. Dette kommer blant annet til uttrykk i supplikken av 29. januar, 1786, hvori bønder ifra Finsland skriver;

Ak naadefulde landets Fader vi Tinns Fattige undersatter Beder at vi saa meget som mueligt vi maa blive Oplyste hvad han med Rette bør tilkomme som uden Tvil før haver haft i hans Majestæds udgivne Lov. Naar vi maatte holde os der effter rettelig og at han maatte blive tilbageholt fra det som utilbørligt er hvi vi Ønske Kongen Lyke og velsignelse, og beder om en naadig Resolution.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Om vi her går til Kong Christian Den Femtis Norske Lov, slås det fast i NL 2-12-7 at de som vil forlovelse/vies i prestens hus skal betale 16 skilling for forlovelse og 32 for vielse. Dermed kan etablere her nede, i fotnotene, at presten Møglestue nok tok seg vel godt betalt.

¹⁴⁵ Dette sammenfaller forøvrig i tid med Poul Hansens domfellelse

¹⁴⁶ Sætra, 2014: s. 53.

¹⁴⁷ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 29. januar, 1786, skap 16, pakke 7 III, 1787, s. 128, RA.

Det at lover og regler i tidlig nytid ikke var lett tilgjengelig for allmuen er ikke et fenomen som særlig knytter seg til sportelreglementet. Til godt innpå 1800-tallet var kirkebakken stedet for formidling og romanisering av lover og forordninger utstedt av sentralmakten. Med jurist Per Marius Slagsvold sine ord: «Med kirkens nettverk av kirkehus og skriftlærde geistlige spredt over hele landet og i alle dalføre fikk sentralmakten en infrastruktur for kommunikasjon av regler til befolkningen som samlet seg til gudstjeneste.»¹⁴⁸ Denne muntlige overleveringen gjorde det i utgangspunktet vanskelig for allmuen å få med seg essensen av de forkynte lover og regler. Og da spesielt når kompleksiteten var på nivå med sportelreglementet.

En konsekvens og resultat av den nevnte overleveringspraksisen av lover og regler kommer til uttrykk i supplikk materialet gjennom forvirringer rundt hvilke sportler som tilfaller hvilken embetsmann. Et eksempel på dette finner vi i supplikken fra Tinn prestegjeld, datert 14. juni, 1786.

ligesaa tager vor Lehnsmand paa alle Skifter, saavel fattige som rige 1 Rdr 2 mark 16 sk. uden nogen Modsigelse. Vi trængende Bønder **ved slet ikke hvad Lehnsmanden skal have** (min utheving) for sit Møde paa et Skifte, enten Boet er lidet eller stort, ligesaa for en Dom at exiqvere 1 Rdr. 2 mark 20 sk. ligesaa for en Arrest at forrette paa Fogdens vegne 1 Rdr. 3 mark, alt foruden det Fogden tilkommer, som er 5 rdr. ¹⁴⁹

Av denne supplikken fremgår det at det har oppstått en forvirring knyttet til hvilken avgift som tilfeller hvilken embetsmann. Med dette vil jeg hevde at denne klagen treffer på to nivå; både når det gjelder den høye avgiften, men også når det kommer til det utilsiktede utfallet av klagen, nemlig en blottlegging av et, for bøndene, uforståelig regelverk.

¹⁴⁸Slagsvold, *Kunngjøringens betydning for lovers rettskraft*. Masteroppgave, UiO, 2006: s. 4.

¹⁴⁹ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 14. juni, 1786, skap 16, pakke 7 III, 1787, s. 128, RA.

2.5: Kommisjonens arbeid.

I november 1787 treffer Akershuskommisjonen sin beslutning. Etter å ha behandlet allmuens klager rettet mot Fogden for Nedenæs Lehn Krigs Raad Dahl, den selvsamme Dahl som var blitt arrestert og lagt hånd på av åtte oppløpere, konkluderer kommisjonen med at:

I Hensigt til Almuernes Betyggelse og Vished om Contributionernes Rigtighed for Eftertiiden, skulde vi allerunderdanigst foreslaae: At enhver Anordning eller Resolution, hvorefter Almuerne nogen Præstation enten er paalagt, eller herefter paalægges, maatte af Deres Majestet underskrives og Almuen trykte tilkjendegives, ja, om mueligt i saa mange Exemplarer, at et par Stykker deraf forbleve i Bøygden til Eftersyn og Afskrift for enhver Almuesmand som forlangte det, under Forpligt paalagt Depositarius,¹⁵⁰ som maatte være Lensmanden eller en anden brav Bondemand, altid at have Depositum i Bevar til Foreviisning og Aflevering fra Mand til Mand. Ligeledes at Amtets aarlige Repartitioner af Delinquent- og andre Omkostninger maatte trykte opslaaes paa Tingstæderne i Alles Efterretning.¹⁵¹

På denne måten ville «Almuernes Mistvil til Betjenterne herved hæves og Oppebørselerne med mere Lethed inddrives.» Krigs Raad Dahl tilstod til slutt blant annet å ha «mottatt» betaling på tjenesteytelser som ligger utenfor reglementet, og som ble initiert på Dahls eget initiativ. På bakgrunn av dette ble han forflyttet.

Også sorenskriver Finne ble forflyttet. Men av litt andre årsaker. «Sørenskriver Finne troe vi selv at ønske den» (underforstått forflyttelsen), noteres det tørt i protokollen.¹⁵² Når det gjelder sorenskriver Finne, fant kommisjonen ingen alvorlige forsømmelser i hans embetsførsel. Under avhørene av allmuene i Nedenes len hadde de fleste sognerepresentantene likevel hatt flere ting å anklage ham for (se f.eks. anklagene mot sorenskriveren fra Høvåg, Birkenes og

¹⁵⁰ *Depositarius* – den ansvarlige, eller den som har dokumenter o.l. i forvaring.

¹⁵¹ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 68.

¹⁵² Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 114.

Landvik i Løylands bok).¹⁵³ Selv om han ikke ble avsatt, slik som de andre sorenskriverne, har nok kommisjonen oppfattet at også Finne var dårlig likt av Lofthus-tilhengerne, og at det derfor kunne være lurt med en forflytning. Av denne årsak skriver kommisjonen at de tror at Finne selv nok også ønsker seg bort fra embetsdistriktet, det vil si bort ifra den opphissede folkestemningen i Nedenes len. Men slik gikk det ikke. Finne var gift med en dame fra en av de rike handelsfamiliene i Arendal og etter hvert som stemningen roet seg, ble han og familien boende ved sorenskrivergården i Kolbjørnsvik (Arendal).

På et mer overordnet plan førte den flengende kritikken som Lofthuskommisjonen rettet mot sorenskriverne og prestene at de det ble skrevet et reskript som skulle sikre bøndene fri rettshjelp for å få sakene sine avgjort ved lagtinget. Dessuten lovet reskriptet at det skulle utarbeides et lønnsregulativ for rettens betjenter i Norge.¹⁵⁴ Prestenes lønnsvilkår ble først etablert, allerede 28. september, 1787. Stiftsdireksjonen, under Adellers ledelse, hadde hentet inn informasjon fra prestenes regnskapsbøker, men denne stemte ikke overens med det bøndene hadde påstått under høringene, og i supplikkene. Det var derfor ba Adeler amtmann Moltke om å innhente bøndenes erklæringer. På grunnlag av dette utarbeidet Adeler og biskop Eiler Hagerup d.y. lønnsdirektivet som altså ble lagt frem i slutten av september, 1787.¹⁵⁵ Hele prosessen hadde vært en innrømmelse ovenfor bøndene.

Amtmann Moltke innrapporterer den 14. mars, 1787:

Efter saadant sit Forslag indstiller Amtmanden, om en saadan Kongelig Resolution maatte udvirkes: At i hensigt til Sorenskriveren, da kunde Almuen med det første vente et Reglement, der bestemmer disse med øvrige Betienters Indkomster til sikker Underretning for Vedkommende; og at alle de, som troede sig ved de af Sorenskriveren Wamberg og Lange som Skrivere udstædte Documenter og Skiftebreve, med videre fornærmede, skulde ansees som forsynede med Beneficio paupertatis og Opreysning af de forældede Forretninger, for at kunde indstevne dem for Laugtinget, og saaledes nyde uden Bekostning den Ret og Beskiermelse, som Loven forunder den fornærmede. Hvad

¹⁵³ Løyland, 2018: se s. 71, 76, 82.

¹⁵⁴ Sætra, 1983: s. 28.

¹⁵⁵ Sætra, 1983: s. 29.

derimod Præsterne i Øvre-Tellemarken angik, da skulde de med det første faae et Regulativ, der fastsætter, hvad de af Bonden isteden for den hidindtil brugelige Hoved-Tiende bør kræve, og hvad deres øvrige Besværing over Præsterne angaaer, da havde de at henvende sig til Biskoppen.¹⁵⁶

Her mener jeg å se en amtmann som anerkjenner problemene som bøndene mener å ha med både prestenes sportulering, men også ved sorenskriveren Wamberg og Lange. Det kan virke som om Moltke hadde en mer helhetlig og diplomatisk strategi ovenfor bøndene, enn hva Adeler hadde.

Adeler og Moltkes måter å agere på hadde endret seg diametralt siden tidlig 1786. Den gang hadde Moltke vært helt overbevist om at det viktigste var å arrestere Øystein Ingolfsland. Denne mannen, som hadde opptatt en lignende rolle som Kristian Lofthus, bare lokalisert i Bratsberg amt. Sætra anfører at dette nok mest er uttrykk for den nidkjærheten Moltke utøvet embete med, heller enn en direkte uvennlighet ovenfor bondestanden. Han så det som sin plikt å holde orden innenfor sitt eget distrikt.¹⁵⁷

På dette tidspunktet er Adeler langt mer diplomatisk orientert mot bøndenes klager, og det er han som får Moltke med på tanken om at det nok kanskje kunne være noe i bøndenes påstander om en sterkt oppskrudd sportulering den siste tiden.¹⁵⁸ I oktober, 1786 er det derimot Adeler på offensiven. I en rapport til kanselliet datert den 9. oktober¹⁵⁹ legger stiftamtmann Adeler, som altså satt som øverste lokale myndighet, ut om hvordan han forstår situasjonen. Hovedremedien: mobilisering av militære kompanier, innbringen av Lofthus, opprettelsen av en undersøkelseskommisjon, sanksjonering av de skyldige, belønning av de uskyldige.¹⁶⁰ Nå er det Moltke som er forsonende, og rapporterer at det beste nok er om bøndene ikke provoseres unødige, og at man finner en resolusjon på klagene.

¹⁵⁶ RA, Danske Kanselli, Skapsaker, F/L0101: Skap 16, pakke 7 VIII, 1787, Saksekstrakt <https://media.digitalarkivet.no/view/66009/3>

¹⁵⁷ Sætra, 1983: s. 26.

¹⁵⁸ Sætra, 1983: s. 27.

¹⁵⁹ Rapport fra Adeler, til regjeringen i København, datert 9. oktober 1786, pakke 7 VII, RA.

¹⁶⁰ Rapport fra Adeler til kanselliet 9. oktober 1786, pakke 7 VII, RA.

2.6: Oppsummering.

Som vi har sett, var et utilgjengelig lovverk generelt, og et ugjennomtrengelig sportelreglement spesielt, noe som gjorde bøndene opprørt. Dessuten har vi sett, i supplikkene, at bøndene protesterte mot det de mente var urimelig høy sportulering på gitte tjenester. Dette er tidvis også noe kommisjonens sier seg enig i.

Det at den nye sportelforordningen kommer som en direkte følge av Lofthuskommisjonens konklusjoner, er en historisk tvilsom slutning. Det paradigmeskiftet som var et nytt sportelreglement var en fremvoksende ide som modnet over mange tiår. I dette kapitlet har jeg prøvd å vise til tegn på denne modningsprosessen i samtiden ved å referere til diverse innslag i den offentlige debatten. Her burde det gjøres mer forskning, og et prosjekt som ligner det danske prosjektet «Trykkefriheten og en ny offentligheds tilblivelse», under ledelse av Professor Ulrik Langen, som er ment å kunne ut i en monografi om hvordan pressefrihetsperioden 1770-73 for alltid endret betingelsene for meningsdannelse og meningsutveksling i Danmark.

Kapittel 3: Helse og helsestell.

Et tema som opptok bøndene i stor grad, og som også gjenspeiles i supplikk materialet, var helse og helsestell. Og da er det særlig oppimot radesyken, som gjorde seg gjeldende i Agderfylkene på denne tiden. Her var smitten ekstra stor sammenlignet med resten av landet.

3.1: Radesyken; én sykdom?

Etymologien bak navnet radesyken har oppigjennom tiden vært omdiskutert, og deltagere i debatten har vært en broket forsamling. Deriblant Ivar Aasen, men også en kirurg ved navn Touschen, som mente at begrepet radesyke opprinnelig var et dialektord, "opdigtet" av allmuen.¹⁶¹ Noe som kan ha forårsaket en slik oppfatning, er avslutningen på beretningen om radesykens opphav, ført i penn av sub-kirurg ved radesykehuset i Mandal, Honoratus Bonnevie. En mann vi skal bli nærmere kjent med i kapittelet som foreligger. Han skriver: «her af den tilstædeværende Bondestand som skal have betragted deres usædvanlige og fremmede Sygdom, givet samme Nafn af Rade=Syge.»¹⁶² En konkurrerende teori til antagelsen om at benevnelsen oppstod i Listerområdet, altså Mandal og omegn, er at opphavet til navnet stammer fra Tyskland.¹⁶³

Nøyaktig hva radesyken var, eller skulle være, var det stor strid om på 1700-tallet. Christian Elovius Mangor, som var en danskfødt lege som virket i Norge og som i 1793 utgav en bok om raden, ønsket å stadfeste sykdommen som en egen klasse. Denne innbefattet skjørbuk og spedalskhet. Hans Møller, som var lege ved radesykehuset i Bratsberg, regnet sykdommen som en «skiørbutisk affection». Dette imens legen ved radesykehuset i Flekkefjord, Henrik Deegen, mente det var venerisk sykdom.¹⁶⁴

Foruten om de nevnte tilnærmingene har sykdommen for øvrig blitt behandlet som lepra, tertiær syfilis, men også som kronisk eksem, og en tilstand kalt *Elephantiasis*.¹⁶⁵ Uavhengig av

¹⁶¹ Lie, *Radesykens tilblivelse*. Doktoravhandling, UiO, 2007: s. 31.

¹⁶² Honoratus Bonnevie til Collegium Medicum 12.8., 1776: RA, DK, Skapsaker, skap nr. 9, Pk 165.

¹⁶³ Lie, *Radesykens tilblivelse*. Doktoravhandling, UiO, 2007: s. 34.

¹⁶⁴ Lie, *Radesykens tilblivelse*. Doktoravhandling, UiO, 2007: s. 209.

¹⁶⁵ <https://forskning.no/sykdommer/den-gatefulle-radesyken/714442>

hva de ulike lærde mente sykdommen måtte innebefatte, ble den stort sett forsøkt kurert på samme vis; med kvikksølv.

I dag er vi mer på det rene med at radesyken nok var en hel rekke forskjellige sykdommer. Dette kan blant annet forklare hvorfor sykdommen i noen tilfeller ble rapportert å være smittsom, mens den andre ganger ikke var det. Anne Kveim Lie, som har skrevet doktorgrad på sykdommen, konkluderer derfor med at det nok var den ikke-veneriske syfilisbakterien som var den skyldige.¹⁶⁶

Radesyken var som tidligere nevnt en påtagelig byrde for Kristiansand stift. Lie viser til amtmann Hagerup, som i sin bok anslår at det samlede antall syke i Kristiansand stift for året 1774 var omtrent 2000 sjeler.¹⁶⁷ Dette skulle utgjøre litt i overkant av 2% av den totale populasjonen i stiftet, noe som altså var en relativt stor andel. Dette kan være en forklaring på hvorfor det i tiden rundt 1765-78 fantes hele fem radesykehus i stiftet; Kristiansand, Flekkefjord, Mandal, Porsgrunn og Stavanger. Mitt hovedfokus i denne første delen av dette kapitlet ligger på radesykehusene i Flekkefjord og Mandal. To institusjoner hvis tilblivelse følger to vidt forskjellige trajektorier.

3.2: Finansiering av, og økonomistyring ved, radesykehusene.

I det følgende skal vi se nærmere på hvordan finansieringen til radesykehusene ble gjennomført i praksis, frem til våren 1787, og hvordan bøndene ble lidende under dette åket. Og da særlig bøndene i stiftets østlige del. Dette av grunner som vi skal se nærmere på litt senere.

Det ble klart allerede før etableringen av radesykehuset i Flekkefjord, at kostnaden for opprettelsen og driften av sykehusene ikke skulle fordeles på hele landet, men skulle innhentes blant allmuen i stiftet gjennom skatter og avgifter. I henhold til opprettelses-reskriptet skulle sykehusets omkostninger vurderes etter ett års drift. Sykehuset ble åpnet i 1775, og sammen med det ble det opprettet et landfysikat.

¹⁶⁶ Lie, *Radesykens tilblivelse*. Doktoravhandling, UiO, 2007: s. 314.

¹⁶⁷ Lie, *Radesykens tilblivelse*. Doktoravhandling, UiO, 2007: s. 216.

Et fysikat var et embete forbeholdt en medisiner med embetseksamen. Det var det Danske Kanselli som utnevnte fysikatene. Landsfysikatordningen, hvor en medisiner hadde ansvaret for et klart definert geografisk område, som ikke bare var en stad, men heller et stift, var noe helt nytt i norsk sammenheng. Etter hvert blir ordningen innført for store deler av Østlandet ved kongelig resolusjon av 20. mai, 1785. Men inntil videre var det altså et særphenomen for Kristiansand stift (fra 1773) og Lister og Mandal amt (fra 1775).

Alle utlegg til radesykehuset i Flekkefjord var forskuttert av den kongelige kasse, noe som betydde at fogden hadde lagt ut for utgiftene.¹⁶⁸ Dette etter rekvisisjon fra amtmannen. Fogdeinntektene i Lister og Mandal amt var for året 1784 på 13931 rd.¹⁶⁹ I 1778 ble utgiftene reparert på landskylden, og fogden fikk hentet inn kostnadene som hadde gått med. Dette gikk særlig utover bøndene.¹⁷⁰ Bøndene hadde altså opplevd en økning i skatteinnkrevingen, men ikke sett noe til helsestellet.

Både radesykehuset i Flekkefjord, og det mindre sykehuset i Mandal fikk en mye lengre levetid enn det sykehuset som ble opprettet i Kristiansand, og som har blitt omtalt som et feilslått prosjekt. Dette radesykehuset ble åpnet i 1761, og var planlagt å skulle huse 40 pasienter til enhver tid.¹⁷¹ Men institusjonen ble nedlagt allerede i 1765. Dette som en følge av at det var så få pasienter som frekventerte sykehuset. I 1763 hadde man hatt så få som 21 pasienter til behandling. Dette kan synes underlig, ettersom at vi jo vet at det var mange i stiftet som led av «radesyken» på denne tiden, men en forklaring kan være at befolkningen rett og slett var litt skeptisk til nyinnretningen.¹⁷² En annen forklaring kan være skammen, som gjerne var forbundet med det å være syk. Dette er noe stiftsamtmann Moltke selv skal ha kommentert på, ifølge Lie.¹⁷³ Hun oppgir ikke videre referanser på dette punktet.

I 1778 ble det opprettet en radesykekommissjon. Denne kom mye som følge av den elendige økonomiske styringen av sykehusene, men også de mange klagene fra bøndene i omegn. Slik jeg ser det, protesterte bøndene i Vest-Agder omtrent like mye på utgiftene til

¹⁶⁸ Van der Hagen, *Quelles reconnaissance pour des bonnes services?* Hovedoppgave, UiO, 1961: s. 37.

¹⁶⁹ Holm, 1793, s. 27.

¹⁷⁰ Van der Hagen, *Quelles reconnaissance pour des bonnes services?* Hovedoppgave, UiO, 1961: s. 38.

¹⁷¹ Steen, 1941: s. 486.

¹⁷² Stigersand, *Staten og Medicinalvæsenet*. Hovedoppgave, UiB, 1999: s. 63.

¹⁷³ Lie, *Radesykens tilblivelse*. Doktoravhandling, UiO, 2007: s. 265.

helsestell og radesykepasienter, som austegdene protestere mot korruperte fogder, sorenskrivere og grådige trelasthandlere. Kommisjonens mandat var å gjennomgå finansieringen, men også helbredelsen av de syke. Flere av landets prester skriv inn til kommisjonen. En av dem var Sogneprest Søren Bugge fra Vanse på Lista. Han beklaget seg over at kjøpmenn, håndverkere og andre i kjøpstedene slapp unna ekstraavgifter oppimot radesyken, mens

....Bonden alleene skal underholde Sygehuuset og denne Andstalt, endog Bonden, her, at hvilke mange, skielden faae 8 skilling samlet i sin Haand om Aaret, hvor værken er Skove, Saug, Bruug eller saadant hvorved Penge roullere det gjør, og en andet at de nu, mer end før, ere eenige om at dølge sin Svaghed eller give den du for noget Andet. ¹⁷⁴

Kommisjonen slutførte sitt arbeid i 1780. Denne fant den sørlige ordningen, med de ambulerende legene for å være ufruktbar. Dessuten anerkjente den langt på vei de økonomiske problemene med driften, men også det uheldige ved at det gjerne var de mest fattige som ble lidende under ordningen.¹⁷⁵ Mot slutten av 1780-årene plukket myndighetene i Kristiansand stift opp på at de stadig økende utgiftene for driften til radesykehusene begynte å bli særlig tyngende for bøndene. Denne varheten ovenfor stemningen i allmuen kan ha kommet som en konsekvens av Lofthusopprøret. Uansett ble utfallet at det i 1788 ble opprettet et fond, hvorav rentene skulle gå til å dekke driften av radesykehusene, noe de langt på vei gjorde.^{176 177} Dette fondet ble opprettet av Kongen selv, og ble ikke revurdert før etter år 1814.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Van der Hagen, *Quelles reconnaissance pour des bonnes services?* Hovedoppgave, UiO, 1961: s. 40.

¹⁷⁵ Radesykekomisjonens rapport fra 1780: RA, DK, Skapsaker, skap nr. 9, Pk. s. 165.

¹⁷⁶ Stigersand, *Staten og Medicinalvæsenet*. Hovedoppgave, UiB 1999: s. 50.

¹⁷⁷ Eliassen, 1995: s. 594 & s. 602.

¹⁷⁸ Pro memoria av 5. januar, 1788.

3.3: Helbred for alle?

I utgangspunktet var tanken og idealet at radesykehusene skulle stå for behandlingen og helbredelsen av de syke i sine respektive distrikter, og det later til at institusjonen og dens leger nøt stor respekt blant bøndene. Som vi leser i supplikken på side 54, som gjengis i et større fragment litt lenger ned i dette kapittelet, utviste bøndene forståelse for at Dr Bonnevie er...

...af Kongen eller øvrigheden indsat i en god meening at de skulde være den geme[ne] mand til Nytte og Tieneste i Sygdoms Tilfelde, forstaaelse for at legen i Mandal, Herr Bonnevie, var innsatt av staten for å tjene allmuens beste.¹⁷⁹

Og i begynnelsen utgjorde da også Bonnevie en faktisk forskjell. Men etterhvert ble behandlingssituasjonen vanskeligere.

Honoratus Bonnevie ble i 1777 utnevnt til «Sub- Chirurgus» i Mandals amt. Han ble med dette en del av et stadig større nettverk av offentlige leger som ble etablert i det sørlige Norge.¹⁸⁰ Mye av grunnen til at Bonnevie på dette tidspunktet fikk denne stillingen, var at han i neste to-tiår hadde «cureret atskillige med Rade-sygen befængte Personer.» Med stillingen fulgte fastlønn fra Staten, og et løfte om at myndighetene skulle dekke utgiftene dersom Bonnevie ville opprette et radesykehus i Mandal. Dette gjorde han. Det vil si, han omgjorde et av rommene i sitt eget hus i Halseveien 5 i Mandal til en sykestue. Denne sykestuen var forbeholdt pasienter med radesyken. I starten var der seks senger, men i 1779 utvidet han til tolv sengeplasser.¹⁸¹

Det koste ganske mye å kurere en pasient, og legene fikk best betaling for de som ble kurert (ca 10 rd.), og en del mindre for pasientene som døde (kanskje så lite som 4 rd.). Dersom det var mange som ikke ble kurert, eller som fikk sykdommen på ny, kunne det nok skape en del økonomiske problemer. Både for Staten, men også for det enkelte sykehus, og i Mandal; for Bonnevie personlig. Derfor er det ikke unaturlig at Sub-Chirurgus'en nedprioriterte pasienter som trengte annen behandling enn den foreskrevet radesyke.

¹⁷⁹ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 29. januar, 1787, skap 16, pakke 7 III, RA.

¹⁸⁰ Moseng, 2003: s. 260.

¹⁸¹ Moseng, 2003: s. 261.

Etter 1790 innføres det også innstramminger på hvem som skal bli tatt opp til behandling ved radesykehusene. Dette begrunnes av amtmann Holm med at det hadde kommet inn mengder av klager fra lokalbefolkningen med rapporter om at radesykehuset i Flekkefjord tok imot pasienter som *ikke* led av radesyken. Over dette led allmuen dobbelt, ble det hevdet; helsetilbudet ble dårligere, og dessuten gikk det på formuen løs.¹⁸² Det var for øvrig mange de som ikke ble tatt opp til behandling som søkte kongen om hjelp til å finansiere behandlingen. Dette har jeg ikke belegg for utfra mitt supplikkmateriale, men dette er noe som Susann Holmberg skriver i sin doktoravhandling «Contracting knowledge: venereal disease in Eighteenth-Century Norway».¹⁸³

3.4: Bøndernes supplikker.

Det mest prekære for bøndernes del var at det var de som måtte bære kostnadene for opprettelsen og driften av sykehusene, og at dette var en uholdbar situasjon å være i. Dette kommer til uttrykk i supplikkmateriale. Et eksempel på en slik supplikk er klagebrevet av 29. januar, 1787, fra Finsland sogn i Bjelland prestegjeld, snaue 30 km inn i landet fra Mandal. Her kan skriver bøndene:

Vi maa beklage at vi nu i nogle aar haver betalt omtrent 24 sk. af en Huud skyld til en Dogter og Syge huus i Mandahl hvis Navn skul[de] være hr. Boneve [sic], og same Penger bliver en stor Sum om aaret, og vi kand nok tro at saadan Dogtere eller læger er af Kongen eller øvrigheden indsat i en god meening at de skulde være den geme[ne] mand til Nytte og Tieneste i Sygdoms Tilfelde, men forskrev[ne] Penger haver vi nu i nogle aar betalt eller de Tillige med gaardskatten er bleven udpanted, men vi haver endnu aldrig faat (eller Troer vi faar) nogen Hielp eller lægedom i Sygdoms Tilfelde, af Denne fornevt Dogter eller udi Syge Huuset men vi haver maat kiøbe lægedom paa andre steder baade til os selv og til de fattige her i Sognet Thi beder vi aller ydmygeste at vi maa blive befried for at betale til

¹⁸² Van der Hagen, *Quelles reconnoissance pour des bonnes services?* Hovedoppgave, UiO, 1961: s. 65.

¹⁸³ Holmberg, *Contracting knowledge*. Doktoravhandling, UiO, 2020: s. 13.

fornevt Dogter og Syge Huus og at vi maa søge Lægedom for os selv og de fattige her i Sognet hvor vi den best kand faa.¹⁸⁴

Utover våren 1787 var det tilløp til uroligheter flere steder i amtet. Mye av protestene knyttet seg til at stiftets østlige deler, altså Nedesnes og Rabøygdene, nå slapp å bære avgiftene til radesykehusene. I følge Holm skal bøndene i Lister og Mandal amt trodd at dette skyldes ettergivenesshet fra myndighetenes side, mye pga frykt for spredning av den uroligheten som hadde fått bre om seg under Lofthusoppløpet.¹⁸⁵

En annen klage finner vi i supplikken av 4. april, 1787 undertegnet av 26 mann i det som var Laurdals/Lårdals prestegjeld, dagens Tokke kommune. I en lengre supplikk på 8 sider, som i det store og hele berører alt ifra sorenskriverens urimelige sportler, til upassende «Vey Pænger», finner vi en klage som retter seg imot skatteinnkrevingen som gikk til finansieringen av Bratsberg Amts Sygehus i Porsgrunn, hvor det i 70-årsperioden 1775 – 1845 ble behandlet i alt 6 000 – 7 000 radesyke pasienter.¹⁸⁶

4 Post) og det ved Posgrund staaende sygehus som vi maae bettalle af vær tønde skyld som er os ikke saa Ringe i dene dyrtid at til væie? Penger thi saa er det vores ydmygelig begiering om den indtræfede Nogen fattig iblant os som med dene smitsome sygdom blev befængt da vil vil [sic] vi samtlig finde os villig til at Betale den tur til vilken doktor de vil søge Eller og? ved Nogle til satte mænd at insamle saa mange Pænger J Prestegieldet til de for Næfnte fattige at de sælv kunde købe Kuren til samme sygdom thi de formuende maa dog betalle for sig saavæl Paa dette Hus som Hos in anden dogtor uanseet vii skatter saa meget vært aar til dette Hus og de var saa faa og snart ingen aavenfra os som bliver Kureret der med in gang og det gør meget den Lange væy Paa 10 a 12 Mille Her op til fields j fra Porsgrund alt dette er samtligen vores Begiering først Kongens Naade siden at

¹⁸⁴ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 29. januar, 1787, skap 16, pakke 7 III, RA.

¹⁸⁵ Van der Hagen, *Quelles reconnoissance pour des bonnes services?* Hovedoppgave, UiO, 1961: s. 41.

¹⁸⁶ Bjorvatn & Danielsen, 2003: s. 3558.

det saa maaete skie og at de før omtalte Pænger til sygehuset af vorres skatte Bøger maaette blive udslettede.¹⁸⁷

Her ser vi at også bøndene i indre Telemark, og i de nordre delene av stiftsamtet klager over for høye utgifter til sykehuset i Porsgrund. Heller enn å betale så høye skatter, kommer bøndene her med et løsningsforslag; de kan gladelig samle inn penger på bygda om det skulle være noen fattige som får sykdommen, men som ikke har råd til å betale for lege selv. Men ber altså innstendig om å bli spart skatteleggingen.

3.5: Kommisjonens arbeid.

Spørsmål knyttet til sykehuspenger var oppe til behandling i Lofthuskommisjonen, blant annet den 6. februar, 1787, og det føres i kommisjonens protokoller at;

.... SygehuusPengene som var hvad Nedenæs Almue skulle contribuere til Sygehuusene i Stavanger, Mandal, og Flekkefjord, og som bedroge noget betydeligt paa Nedenæs Amt, efter Kongelig Resolution fra 1785¹⁸⁸ ophører, saaledes at dette Amt, herefter ikkun betaler for sine egne syge, som til det nærmeste af ovenmeldte Sygehuuse blive forsendte.

189

Med dette kan vi se at kommisjonen langt på vei anerkjenner den økonomiske byrden som bøndene i denne delen av stiftet ble underlagt. Moltke kjenner lokalforholdene godt, og er ikke utenkelig en pådriver i denne stillentagen. Det er ikke umulig at Moltke ønsker å avhjelpe bøndenes skattetrykk. Utover dette blir spørsmålet om radesykehusene og sykehuspenger kun

¹⁸⁷ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 4. april, 1787, skap 16, pakke 7 III, RA.

¹⁸⁸ Den kongelige resolusjonen av 1785, som kommisjonen her nevner, medførte opprettelsen av landfysikatet på landsbasis, og har siden blitt omtalt som «den akershusiske legereform». Men som vi skal se hadde denne ordningen da allerede vært praktisert på Agder i 10 år allerede. Mer om innholdet i denne resolusjonen kan man lese om i Schous forordninger, bind 9, s. 40, eller i reskript av 20. mai, 1785.

¹⁸⁹ Løyland, 2018: ss. 161-164.

nokså stemoderlig behandlet av kommisjonen. Da blant annet som en del av fogdens fremleggelse av amtets repartitioner¹⁹⁰.

Saa anmeldte og Fogden at een at Aarsagerne til Skattnernes Forhøyelse i de senere Tiider, er ikke allene den nu Lændsmændene af Delinquentcassen¹⁹¹ tillagte Løn, nemlig 20 rd., men endog Udgift som Fogderiet var paalagt til concurence med fleere Amter for Sygehusene i Mandal og Flekkefiord; men da den med 1785 Aars Udgang ophørte, udkommer deraf nogen Lettelse i Smaaeredslerne.¹⁹²

Og dette er da også grunnen til det nokså overfladiske behandlingen som kommisjonen gjennomfører; sykehuspenger krevd inn som en form for skatt hadde opphørt tilbake i 1785, og var ikke lenger et problem.

3.6.1: Alkohol.

Et annet tema, i forlengelsen av helsetematikken, var alkoholinnsførselen. En utfordring som bøndene hadde flere problemer med, som vi skal se på med utgangspunkt i supplikk materialet. Men først litt redegjørelser for vilkårene som lå til grunn for handel og innførsel, både generelt, men også spesielt, oppimot brennevin.

3.6.2: Innførselen av brennevin.

Utover på 1700-tallet ser vi en klar øking i innførselen av brennevin, og da særlig billig brennevin av ringere kvalitet ifra Danmark. Dette blir klart om vi går til toll-listene¹⁹³, som har blitt gjort

¹⁹⁰ Repartitioner: fordeling, fordelingsmåter.

¹⁹¹ Dette var penger som ble betalt av alle husstander for å dekke utgifter ved straffesaker. En slik utgift kunne være fengselsoppholdet.

¹⁹² Løyland, 2018: s. 180.

¹⁹³ https://tidvis.no/historiske_databaser/varelistar/

digitalt tilgjengelig gjennom et prosjekt kalt «Prosjektgruppen for historisk infrastruktur», som ble ledet av historiker Ragnhild Hutchison og som virket fra 2014 til 2017.

I 1686 kom det 753 liter brennevin fra utlandet generelt til Kristiansand tolldistrikt. I 1754 kom det 9843 liter, og i 1790 kom det inn 32 789 liter. I 1794 kom det totalt omkring 640 000 liter brennevin til Norge fra Hertugdømmene, som det ble importert mest ifra. Som vi ser var det en enorm øking av importen på brennevin utover på 1700-tallet¹⁹⁴, og da særlig etter 1730-årene. Dette er det minst to grunner til.

For det første ble det etter 1730-årene innført en nedbygging av tollbarrierene mellom Danmark og Norge. Riktignok i en fortsatt merkantilistisk ånd, men likevel til fordel for begge lands handelsbalanse. Den nevnte senkningen i tolltariffer blir formalisert ved en kongelig forordning i 1732, undertegnet av Christian den 6.¹⁹⁵ Etter dette blir en rekke industrivarer som for eksempel tekstiler o.l. nedsatt med 50 % her til lands. Det samme gjelder for vin og brennevin. Tollen på foredlet tobakk ble nedsatt til en fjerdedel, og spansk salt til en tredjedel.¹⁹⁶ Denne tollrullen ble erstattet med en ny først i 1762. Men, som Nora Rodin skriver i sin masteroppgave fra 2010, blir det i løpet av de påfølgende 10-15 årene innført en rekke tollreguleringer og importforbud som i praksis gjorde forordningen fra 1732 relativt fort utdatert.¹⁹⁷

Den andre grunnen til den økte importen på brennevin har med den generelle, sunne økonomiske utviklingen i perioden å gjøre. Dette kan vi lese ut av den positive handelsbalansen for Norges del, og for så vidt også for Danmarks vedkommende.

Tre unntak, som utgjør lavkonturer i den generelle demografiske utviklingen i århundret 1700-1799 er perioden 1708-1709, perioden fra 1735-1743, og intervallet 1785-1789.¹⁹⁸ Men også året 1773, hvor dødligheten var omtrent 40% høyere enn i perioden vi beskjeftiger oss med.

¹⁹⁴ For mer om brennevinspolitikken, se; Herstad, John: «Brennevinspolitik i Norge 1735-1757», i *Skog och brännvin: studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet*, red. Kalle Bäck, *Publikation / Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle - beslutsprocess på 1700-talet*, og; Laache, Karl Henrik Engelhart: «Bygdetingets funksjon på 1700-tallet. En nærstudie fra Øvre Romerike med fokus på tinget som arena for samhandling mellom allmue og embetsmenn», (masteroppgave, historie, UiO, 2016.)

¹⁹⁵ Forordning av 29. februar, 1732.

¹⁹⁶ Jørgensen, 1969: s. 166 & ss. 231-232.

¹⁹⁷ Rodin, *Mitt skip er lastet med*. Masteroppgave, UiO, 2016: s. 24 & s. 118.

¹⁹⁸ Sogner, 1996: ss. 169-171.

Det første spatiet blir kommentert på første gang allerede i juni 1705. Da skrives det i en kongelig reskript at «Græsset formedelst den langvarige strenge Kulde ikke har kunnet komme af Jorden».¹⁹⁹ Likevel er det først i årene 1708-09 at situasjonen blir prekær. Perioden har Syvårskrigen (1756-63) som historisk kontekst, men ble forårsaket av et negativt tilbudssidesjokk i varemarkedene, og da særlig i kornmarkedet. Dette kom som følge av en kuldeperiode. Jeg har sett noen historikere tilskrive denne klimatiske effekten til utbruddet ved Vesuv,²⁰⁰ men dette utbruddet fant sted først i 1707, derfor jeg finner ikke denne forklaringen for tilfredsstillende. Uavhengig av årsak så man en lavere produksjon, og høyere priser. Dette førte til en lavere velferd, og høyere dødstall i Norge.

Det andre intervallet har også dårlige avlinger, forårsaket av lave temperaturer, som utgangspunkt. Disse har blitt tilskrevet utbruddet vulkanen Shikotsu i Japan hadde i 1739.²⁰¹ Begge disse begivenhetene gav seg ikke veldige utslag rent fiskalt og statsfinansielt, men var hovedsakelig demografiske katastrofer. Dette skal vi se nærmere på i neste kapittel.

Også siste halvdel av 1780-årene, vår periode, må regnes som kriseår rent demografisk. Likevel blir ikke denne nedgangstiden like fatal og omfattende som de to foregående. Dette mye på grunn av forskjellige ordninger, i regi av styresmaktene, som var ment å skulle avhjelpe situasjonen. Eksempel på dette kan være ordningen med kornmagasiner og kredittopplag som var tiltenkt å lindre lokalbefolkningens hunger. Det må her likevel tilføyes at magasinene sjeldent eller aldri ble fylt helt opp.²⁰² Dette mye fordi kornhandlerne unnlot å innfri sine forpliktelser i søken etter større profitt på det frie markedet.²⁰³ Når det kommer til kredittopplagene, altså retten til å drive «Søhandel», eller sjøhandel, var ikke denne ordningen uniformt innført overalt. Dette skjer først ved den nye fritollforordning av 1. februar, 1797. Dermed var det liten hjelp å hente der.

I disse periodene kan vi også se at det ble innført forbud mot brenning av brennevin, da myndighetene helst så at kornet gikk med til brødet, heller enn at det skulle drikkes opp. Fra

¹⁹⁹ Reskript av 26. juni 1705.

²⁰⁰ Sørnes, 2016: s. 20.

²⁰¹ Briffa, 1998: ss. 450-455.

²⁰² Mykland, 1978: ss. 99-100.

²⁰³ Herstad, 2000: s. 339.

sommeren 1709 til høsten 1711, og i fra høsten 1740 til høsten 1742, og dessuten sommeren 1746, var det brenningsforbud.^{204 205}

Med den økte importen av brennevin, skulle man gjerne tro at en bieffekt ville være en økt andel alkoholisererte bønder. Men dette er ikke noe hverken jeg kan se ut ifra mine undersøkelser oppimot Biskopens visitasberetninger, ei heller noe Ragnhild Hutchison mener å finne i sine arbeider. Heller ikke i de topografiske verkene finner jeg noe som peker i retning av alkoholisererte bønder. I verket «Norge i 1743», som utkom i 2006, og som er ført i penn av Margit Løyland, kan vi lese om de fattige bøndene i Vennesla sogn, i Lister og Mandal amt:

De ere løstiggere end dem ved søesiden med leeg og intrumentspill, saasom langeleeg, lurhorn, tromme og fiol. Jeg har sef seet end og i sidste brødtrengende aaringer, hvor bønderne paa tingstæderne, om afftenstund effter forretningernis ophævelse, har samlet sig glædelig og fornøyedede, skikkelig og ædrue mange tilsammen, og holdet inbyrdes løstige exercitier med hoppen og springen, dantzen og latter. Da jeg dog har vist med mange, de havde ikke andet brød at æde end det som med bark beblandet, jae dem som i eenrum maatte klage at vere hungrig og have slett intet, og det med grædende taare allermest naar de repeterede sin tistand hiemme, og hvad qvinder med børn maatte lide og udstaae. Alligevel har de fattige mennisker dølget sine vilkor saa meget mueligt for sine ligemænd, og holt sig løstig, men efter at dantzen var til ende gaaen stiltiende til vandbekken og slukked sin tørst, dog hemmelig for at skiule sin fattigdom.²⁰⁶

Mens sitatet kan få stå for seg selv, er jeg-personen i denne teksten fogden Anders Tostrup. Han reiste rundt i sognene i Lister og Mandal amt sommeren og høsten 1743, og søkte å finne svar på de 43 spørsmålene som var blitt sendt til amtmannen (som altså delegerte oppgaven videre) fra Det danske kanselli i Danmark. Denne spørreundersøkelsen gikk ut til alle landskaper i Norge, og målet med den var et ønske om å kartlegge demografiske, kulturelle og økonomiske forhold her til lands. Året 1743 forutgå Lofthusopprøret med gode 40 år, men som vi ser på den demografiske

²⁰⁴ Hauge, 1996: s. 18.

²⁰⁵ Kongelig forordning av 26.8. 1709.

²⁰⁶ Løyland, 2006: bind 4, s. 53.

kurven, og som vi får vite av klimatiske undersøkelser, var ikke forholdene så forskjellige. Derfor tas dette tekstavsnittet med her.

3.6.3: Bøndernes supplikker.

Om vi går til supplikken fra Finsland av 29. januar, 1786, finner vi at det i underpunkt 6) står følgende;

Dersom det nu var oss tillat at skrive et par ord, saa ville vi bede at vaar allernaadigste konge og høye øvrighed ville gjøre sig bekient om hvorledes de gode og til den gemene mands beste udgivne høye kongelige forordning bliver efterlevet, nemlig de gode forordninger om brendevin i kjøbsstederne og paa landet i Norge. Om overdaadighed i bland bondestanden og om brylluper. Den forordning om tjenstefolk og løsgjengere og flere gode forordninger som vi synes ikke bliver efterlevet, som de nok kunde og burde efterlevis.²⁰⁷

Når bøndene i denne supplikken omtaler «de gode forordninger om brendevin i kjøbsstederne og på landet i Norge», viser de til innføringen av brennevinsforbudet som innføres høsten 1757.

Som Karl Henrik Engelhart Laache uttrykker det i sin master oppgave «Bygdetingets funksjon på 1700-tallet»,²⁰⁸ var «dette permanente forbudet mot brenning, og forordningen som regulerte dette, av prinsipielt nyskapende art.»²⁰⁹ Dette ved at forordningen de facto var en alkoholpolitisk lov.²¹⁰

²⁰⁷ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 29. januar, 1787, skap 16, pakke 7 III, RA.

²⁰⁸ Laache, Bygdetingets funksjon på 1700-tallet; en nærstudie fra Øvre Romerike med fokus på tinget som arena for samhandling mellom allmue og embetsmenn *Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814*. Masteroppgave, UiO, 2016.

²⁰⁹ Laache, Bygdetingets funksjon på 1700-tallet; en nærstudie fra Øvre Romerike med fokus på tinget som arena for samhandling mellom allmue og embetsmenn *Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814*. Masteroppgave, UiO, 2016: s. 85.

²¹⁰ Herstad, 1984: s. 123.

Forordning om «tjenstefolk» og andre «gode forordninger», jeg antar kan peke i retning av luksusforordningene. Den dekadansen borgerskapet bedriver, kan bøndene påpeke, og bruke som krutt i den pågående disputten med overklassen.

Luksusforordninger er egentlig ikke en konkret lovgivning, men en lang rekke lover som tar sikte på å regulere forbruket av spesielt kostbare varer. Dette for å opprettholde overklassens standsdistinksjoner og privilegier. Formodningen av 1736 var den siste store luksusforordningen, men også etter dette kommer det flere mindre enkeltstående reguleringer på forbruk oppimot sosial status, blant annet i 1783. For statsstyret representerte importen av luksusartikler dessuten en økonomisk trussel. Denne importen kunne forskyve handelsbalansen med utlandet. Dessuten var det mye av luksusartiklene som ble smuglet inn i landet, noe som gjorde at staten på toppen av det hele ble snytt for tollene. Det rapporteres med stor bekymring om forbruket til bondestanden fra lokale sogneprester og kapellaner. Presten i Skogn uttrykker undring over hvordan tjenestefolket får pengene til å strekke til, så mye som de bruker på utenlands mote og klesplagg.²¹¹

I supplikken ovenfor argumenteres det altså for at man ønsker strengere innstramminger når det kommer til overdådighet og konsum av for eksempel alkohol. Men fra andre steder i materialet kan vi finne argumentasjon som fremmer egenbrenningen av brennevin. Dette igjen skjer ofte med utgangspunkt i et ønske om å forby elendig dansk brennevin.

Det å ønske et forbud mot dansk brennevin og en innstramning i etterlevelsen av luksusforordningene trenger ikke nødvendigvis være et uttrykk for konservatisme og pietisme, men det er en mulig forklaring. Likevel *kan* avhold også sees på som en svært liberal tilnærming. Noe som fremmer folkehelsen og allmuens velferd.

Et mulig eksempel på dette siste dukker opp i kommisjonens forestillinger den 17. januar, 1787, hvor representanter fra Øyestad prestegjeld, og «annexet Fiere Sogners Almue»²¹² har møtt mannsterke opp i Kristiansand for å legge frem sine klager. De var minst 30 i antall. Under post k) kan vi lese:

²¹¹ Mordt, 2010: s. 139.

²¹² Øyestad prestegjeld omfattet i 1797 Øyestad, Fjære, Froland og Hisøy.

....ønskede Almuen i sær Tilladelse til selv at brænd....Dette Almuens Ønske, har i særdeleshed sin Grund i den Erfaring samme har om fremmed BrændeviinsForfalskning, og om de for Sundheden skadelige Følger, som i sær fransk Brændeviin drager efter sig...²¹³

Her argumenterer bøndene altså ut ifra folkehelsehensyn. Om vi skulle operasjonalisere dette utfra et pragmatisk argumentasjonsskjema vil dette se slik ut:

- 1 Handling X er ikke uønskelig (Brenning av eget brennevin).
- 1.1a Handling X (Brenning av eget brennevin) leder ikke til Y (konsumering av dårlig fransk brennevin).
- 1.1b Handling Y er uønskelig.
- 1.1a-1.1b' (Om handling X ikke leder til Y, og Y er uønsket, vil handling X være ønsket).²¹⁴

Denne type argumentasjon møter vi i moderne argumentasjon også, for eksempel når Staten innførte røykeloven.

I forlengelsen av spørsmålet om pietisme, eller kanskje mer forsiktig formulert; konservatisme, kan vi lese.....

At BrændeviinsUdsalg i Bøyderne alvorligen blev hindret, at overalt enhver Anordning som sigter til god Orden og Oeconomie blev exequeret, troer man at være Landet i Almindelighed nyttig, og forsaavidt mand vel maae ansee for umueligt at afskaffe al BrændeviinsDrikken, der ogsaa kan have sin Nytte paa Rejser og ved haart Arbejde.²¹⁵

Her kunne det høres ut som om de oppmøtte ved kommisjonen nok ikke var de mest hissige på flaska selv, men likevel såpass pragmatiske at de kunne se fordelene ved en fortsatt tilgang på brennevin. Men med det forbehold om at det ikke var fransk, dårlig brennevin.

²¹³ Løyland, 2018: s. 90.

²¹⁴ Van Poppel, 2011; s. 4.

²¹⁵ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 15.

Også den 26. januar, 1787, fremsettes det klager om dårlig brennevin. Denne gang fremmet av allmuen av Omlie og Gievedal, og rettet særlig imot borgerne av Arendal.

Fransk Brænde-Vine af saa slet qualite, at det ikke kan skiønnes at have mindste spiritus i sig til 18 til 20 rd.²¹⁶

3.6.4: Kommisjonens arbeid.

Spørsmålet om brennevinet behandles under post nr. 5 i kommisjonens protokoller, under overskriften; Nogle Almuers Begjæring, at maatte tilades Brændeviins-Brænden. Her kan vi lese at;

Ved det første Øyekast kan det vel synes, at i et Land, der har Mangel paa Korn²¹⁷, og aarlig tiltrænger Jndførsel af samme, Brændeviinsbrænden ikke burde tillades, og at endog dens Drik, burde, om ikke aldeles forbydes, dog inden snevre Grændser indskrænkes. Men, betragtes Nødvendigheden af dens moderato Brug for Almuesmanden, der ved strængt Arbejde under et haart Clima tiltrænger, ja, ikke kan undvære en Drik, den eeneste, som under alt Slags Arbejde i Skov og Mark, til Sæters, til Fjelds og til Søes er portativ,²¹⁸ ved sin Spiritus kan oplive hans ved Kulden afmægtiggjorte Kræfter og Livs Aander, og sætte ham i Stand til at trodse Kulden og de Hindringer, Sneen, steyle Adkomster til Skovene, Fiskeriernes Besværlighed, kort, som Natur, Clima og Landets Situation i en Vinter af 7 til 8 Maandeder lægger ham, ved hvert Skrit han gjør i sin Nærings-Vej, for Fødderne, saa synes denne Drik, endog om man blot vil betragte den som en Trøst mod Livets Møyer, ikke at burde nægtes de kolde Lands Beboere, i Sær nu, da Vanen har gjort den aldeles til Nødvendighed.²¹⁹

²¹⁶ Løyland, 2018: s. 145.

²¹⁷ Også her kommer det en innrømmelse av den vanskelige kornsituasjonen man var havnet i.

²¹⁸ Portativ: portabel, transportabel, fraktbar (grei å ta med)

²¹⁹ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, ss. 14-15.

I det foregående argumenterer kommisjonen for viktigheten av innførelsen av kvalitetsbrennevin, utfra det «faktum» at denne drikken var viktig for opprettholdelsen av (arbeids)moralen. Dessuten er kommisjonen bekymret for utfallet dersom

Bonden, som nu maa hente Vahre i Kjøbstæden, og ikke har Formue til Jindkjøb i store Qvantiteter, maaskee oftere forledes til at reyse derind for at hente den, eller og søger den i Kroe-og Drikke-Huuse: At heraf avles Fylderie, Tiids- og Pænge-Spilde, med flere Onder.²²⁰

Kommisjonen er langt på vei villig til å utrede om det ikke kan være formålstjenlig å la bøndene «brenne hjemme». Eller rettere; «naar Brændingen blev tilladt visse brave Mænd i ethvert Sogn.....under nøye Opsigt af Øvrigheden, maatte tillades, imod en passende og taalelig Consumptions-Avgivt²²¹, at tilvirke den fornødne anseete Qvantitet». ^{222 223}

3.7: Oppsummering.

At radesyken var av prekær betydning for både egder og teler i andre halvdel av 1700-tallet, er noe som fremgår av supplikk materialet. Det å skulle betale for driften av radesykehusene, på toppen av de andre skattene og avgiftene i en så trengt tidsepoke, gir seg utslag i et vel av klager sendt inn til Rentekammeret i København.

Også når det gjelder innførselsforbudet av brennevin, er dette noe det skrives supplikker om. Det argumenteres, fra bøndenes side, med noe som kan minne om et folkehelselig rasjonale; den dårlige brennevinene som ble innført, var rett og slett helseskadelig. Kommisjonen stiller seg forstående til dette. Likevel får ikke dette noe gehør i København. Forbudet vedvarer frem til 1816, da Stortinget opphever loven.²²⁴

²²⁰ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, ss. 15-16.

²²¹ *Consumptions-avgift*: skatt på næring, forbruksvare. Ofte pålagt ved vareinnførsel fra landsogn til by.

²²² Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 17.

²²³ *Consumption*: sammenlagte, totale (produksjon).

²²⁴ Herstad, 1984: s. 123.

Kapittel 4: Korn og hungersnød.

Et tema som får mye plass i supplikk materialet knytter seg til korn og kornmonopolet som gjorde seg gjeldende i kongeriket etter 16. september, 1735. Som en følge av dette importforbudet av korn, kombinert med uheldige klimatiske svingninger som resulterte i elendige avlinger, ser vi mange, suksessive kriseår med dårlige avlinger, ref. forrige kapittel.²²⁵

4.1: Kornmonopol?

Tradisjonelt har kornhandelen som fant sted i perioden 1735 til 1788 blitt omtalt som kornmonopolet, men de historiske omstendighetene er ikke fullt så ukompliserte. Dette er noe John Herstad problematiserer og behandler i sin bok *I helstatens grep: kornmonopolet*.

Tidens ekte monopoler bygget som regel på to forutsetninger: at det forelå visse forpliktelser på monopolinnehaverens side, og at det forelå en tidsbegrensning.²²⁶

Ingen av disse vilkårene var innfridd ved den aktuelle forordningen. I denne står det for eksempel ingenting om hvordan staten skulle forholde seg til det å forsyne Finnmark og Island med korn gjennom monopolhandelen. Når det gjaldt befolkningen i kystområdene sør for Dovre, ble ansvaret for innførselen av korn lagt på borgerskapet og de handlende i kjøpstedene. Dette gjennom handelsprivilegier utskrevet av Kongen. Men kornet, det skulle komme ifra Danmark.²²⁷

I det følgende vil jeg, som Herstad, benytte denotasjonene kornmonopol, kornlov eller kornhandel synonymt. Dette til tross for den litt upresise betegnelsen. Dette er av praktiske og historiografiske årsaker.

²²⁵ Se s. 58.

²²⁶ Herstad, 2000: s. 14.

²²⁷ Herstad, 2000: s. 14.

4.2: Fremveksten av tanken om et kornmonopolet.

Rundt 1739-1740, i innledningen til det som skulle vise seg å bli en av de mest kritiske periodene for den norske bonden på 1700-tallet, utviste Kommercekollegiet ingen vilje til, eller interesse for, å fire på kravene om et kornmonopol. Kommercekollegiet, eller Generallandets-Øconomi- og Commercekollegium som kollegiet het fra 1735 og frem til 1768, var ment å skulle virke som kongens rådgivningsorgan i kommersielle og finansielle spørsmål. Det var delt inn i to kamre; et for myntvesen, sjøfart, manufaktur m. m, og et for bergverk, jordbruk, skogbruk og fiske, kort sagt virksomheter som foredlet naturressursene.²²⁸ Kollegiet sorterte under Rentekammeret.

Da Kongen på senhøsten i 1740 desavuerte Kommercekollegiet, gir dette oss en innsikt i hvor galt av sted det hadde gått med håndtering av kornforsyningene.²²⁹ Også senere grep Kongen inn i kollegiets praksis, og i 1743 ble Rentekammeret nødt til å legge om kursen. Dette etter at stiftamtman Christian U. Nisse fra Trondheim hadde formidlet til Kongen personlig faktualitetene ved den alvorlige situasjonen der nord. Kongen meddelte Rentekammeret at:

Saadan omgang med største mishag hafde fornummen, og alvorligen vilde, at cammeret uden forhaling skulde tilkiendegive, naar af sfitbefalings- eller amtmændene noget forestilles til landets og undersaaternes gafn og beste....²³⁰

4.3: Hensikten med, og utfall av kornmonopolet.

Et spørsmål som gjør seg gjeldende i behandlingen av temaet er; hva var hensikten med importforbudet? Og kanskje enda viktigere; hva var utfallet? Dette er naturligvis et spørsmål som flere historikere har stilt seg. En av dem er den danske historikeren Hans Christian Johansen. Han skriver i sin bok *Staten som kornhandler* at hensikten med denne ordningen var....

²²⁸ Bro- Jørgensen & Westrup, 1969: s. 16.

²²⁹ Herstad, 2000: s. 318.

²³⁰ Utdrag fra sitat, hentet fra Herstad, 2000, s. 318, med referanse til Riksarkivet, Rk. Norsk relasjons- og res. protokoll av 1743, res. Nr. 16.

At hjelpe det kornsælgende danske landbrug, d.v.s. først og fremmest hovedgårdene, over den krise, der var oppstået som følge af, at kornpriserne i de umiddelbart foregående år var omkring 1/3 lavere end priserne omkring midten av 1720-erne.²³¹

I Johansens argumentasjon får altså godseierne en fremtredende plass. Vi vet at godseierne naturligvis hadde et stort incentiv for, og et ønske om, å ta del i debatten om et kornmonopol. Som eksempel på dette kan vi se på stiftsinnberetningene Kommercekollegiet fikk tilsendt under utarbeidelsen av forordningen. (Egentlig kom de fleste innberetningene i bakkant av at selve avgjørelsen ble truffet). Innberetningene var stort sett negativt innstilt til fri import av fremmedkorn til Norge, og særlig negative til kornimport generelt var rapportene fra Sjælland stift. En av de som signerte en slik negativt innstilt innberetning fra Sjælland var en viss Fredrik Georg Adeler. Amtmann i Kalundborg, og en mann vi senere skal bli bedre kjent med. Adeler var godseier med anselige eiendommer på Sjælland, og eide dessuten Grimsøy kloster i Bratsberg amt i Norge.

Denne bekymringen som Sjællandske godseiere innehadde, var helt i tråd med det faktum at Sjælland på dette tidspunktet måtte konkurrere med korn fra Slesvig på det åpne markedet, blant annet i København.²³² Danske jordeiere må ha følt situasjonen som prekær. Dette ikke minst fordi den tyske junkerstanden nylig hadde styrket sin posisjon i betydelig grad innad i regjeringen. Dette som en følge av den omkalfatringen i statens toppledelse som fant sted omtrent på denne tiden. Dessuten må det ha ligget en bekymring over hva man kunne forvente seg av fremtidens agrarpolitikk. Men som Herstad har vist, var det nok i så henseende i stor grad snakk om en kontinuitet.²³³ Så skulle da også importforbudet på korn vise seg å være en agrarvennlig reform. I alle fall for danske godseiere.

Sett fra norsk side kom ikke idealet om fri utførsel av innenlandsk korn til anvendelse, annet enn i den rollen Norge trådte inn i, som storimportør av utenlandsk korn. Utover dette, altså ikke. Dette ganske enkelt fordi det lå en hel del hindringer i veien for import av fremmede

²³¹ Johansen, 1969: s. 62.

²³² Herstad, 2000: ss. 111-112.

²³³ Herstad, 2000: 102.

kornvarer til Norge. Eksempler på slike hindringer hadde sitt opphav i den merkantilistiske forsyningsordningen som ble praktisert i enevoldstiden på 1600-tallet, og som man hadde dratt med seg inn i det nye århundret. Et eksempel på en slik uheldig proteksjonistisk handelspolitikk finner Herstad i tiden etter den skånske krigen. Da søkte en rekke kjøpmenn fra Bergen om å få tollene på innførsel av fremmedkorn opphevet. Dette ble avslått fra København, med begrunnelsen om at Norge var det viktigste markedet for dansk korn, og da særlig rug.²³⁴

Om vi nå leser sitatet fra Johansens en gang til, kan det her virke som om dette er tankegods man har tatt med seg videre oppgjennom tiden. At lite hadde endret seg oppimot forsyningspolitikken i perioden 1735-1788 sammenlignet med tiden fra 1672, da tollrullen av 8. april 1672 trår i kraft, og som egentlig markerer en merkantilistisk tilnærming til tolltariffer²³⁵ og like frem til 1735. Dette er nok noe Herstad slutter opp om. Helstatens behov stod først. Enkeltindividets behov kom i andre rekke.

Når det kommer til spørsmålet om utfallet av kornmonopolet kan fremstillingen, særlig i skolebøker og i lokalhistorisk litteratur, ofte bære preg av å være noe forenklet. Den direkte koblingen mellom nødårene og kornmonopolet medfører ikke riktighet. Dette er det flere grunner til. Først; det er allment anerkjent at nødårene ikke var et særnorsk fenomen.²³⁶ Videre har man siden 1960-tallet kunnet tilbakevise, ved hjelp av talldata, påstanden om en særlig høy mortaliteten i Norge sammenlignet med det øvrige Norden. Dessuten har Herstad i sine undersøkelser vist at importforbudet i praksis ikke førte til store registrerbare endringer i importsituasjonen.²³⁷ Dermed blir hovedårsaken til nødårene feilslåtte avlinger. Ikke forsyningssystemet per se.

²³⁴ Herstad, 2000: s 39.

²³⁵ Jørgensen, 1969: s. 363.

²³⁶ Herstad, 2000: s. 241.

²³⁷ Herstad, 2000: s. 246.

4.4: Diskusjoner i samtiden.

Mot slutten av 1780-årene blusser diskusjonen rundt opphevelse av kornmonopoet, satt oppimot en opprettholdelse, for alvor opp. Som vi har sett var dette på ingen måte en ny diskusjon. Den hadde pågått omtrent uten opphold siden innføringen av ordningen i 1735. Men det var særlig i dårlige tider, da ting ble påtagelige, at den offentlige debatten tok seg opp.

En deltaker i denne debatten var Andreas Bull, som virket som politimester i Christiania i 1789. Og ved siden av sin embetsgjerning beskjeftiget han seg som forfatter av avhandlinger med et innhold som relaterte seg til det økonomiske feltet. Her kan nevnes «Forbedring i det norske Skov-Væsen» (1780), og en artikkel som stod på trykk i *Topographisk Journal for Norge* i 1793, hvori Bull fremmer opphevelse av laugene. Men viktigst i vår sammenheng er boken kalt *Oekonomiske Tanker om Fabrikvæsenet og raae Produkters Forarbeidelse i Landet*, som utkom i 1786. I denne boken kan vi lese om Bulls tanker rundt det danske kornet, som han mente var av ualminnelig dårlig kvalitet og nærmest uspiselig. Det var både «fuktig, og noen gang iblandet ugress.»²³⁸ I dette utsagnet kommer kanskje også Bulls patriotisme til uttrykk. Men som historiker Juliane Engelhardt fremhever, var kritikken også av prinsipiell karakter; kornmonopoet ble holdt opp som et eksempel på hvor galt det kunne gå dersom produsenter på forhånd var sikret kjøpere av varen, og dermed ikke trengte å ta hensyn til noen markedsvilkår.²³⁹ I boken *Oekonomiske Tanker om Fabrikvæsenet* er kapittel 2 viet til «Dannemarks raae Produkter». Her kan vi lese følgende:

Til at naae dette, og stedse at forebygge Mangel, har Dr. Reimarus²⁴⁰ beviist, at bestandig frie Ind- og Udførsel af Korn er det sikkerste og naturligste Middel, især for et Land, der ligger ved Søen, og hvortil Transporten er let. Og det staaer endnu i Regentens Magt, ved maadelige Forhøielser af eller Eftergivelses i Toldafgifterne, at styre Kornhandelen. Alle

²³⁸ Bull: 1786: s. 26.

²³⁹ Engelhardt, 2010: s. 146.

²⁴⁰ Dr. Reimarus refererer til den tyske legen, naturhistorikeren og økonomen Johann Albert Heinrich Reimarus. Han utkom i slutten av 1770-årene med en avhandling som på engelsk fikk navnet «*The Freedom of the Corn-Trade examined on Natural and Historical Principles*». I denne avhandlingen, som Bull nok har lest på tysk, argumenterer Reimarus for hvordan man på best mulig måte, med eksempler fra historien og empirien, kan sikre kornforsyningen til et land. Svaret Raimarus gir på problemet er å opprettholde en fri import og eksport.

Forbude veed Snighandelen at undgaae; hvorved jeg ei kan forbigaae at nævne Hr. Statsraad Martfelts Skrift om frie Kornhandel.²⁴¹

Dette bringer oss videre til en av de virkelige tungvektene i diskusjonen rundt kornmonopolet; Martfelt.

Christian Martfelt var en dansk statsøkonom, som steg i graden innad i den danske statsledelsen. Han satt blant annet som sjef for Kommercekollegiets danske sekretariat i perioden 1773-74. Senere ble han også utnevnt til etatsråd. Dette i 1779. Han tok fatt på utdannelsen sin i København i 1748, og hevet sin lønn som oversetter av lærebøker, som huslærer og etterhvert som hovmester for kammerjunker Carl Adolph Linstow. I 1761, begav Martfelt seg ut på en lengre reise. Denne ble finansiert av den rike grosserer Niels Ryberg, som nok anså Martfelt som sin protégé. Turen gikk fra Danmark til Nordtyskland, derfra til Holland, og fra nederlenderne over Nordsjøen til England og Irland. I 1763 dro han til Vestindia, og returnert ikke til København før i 1768. Målet med reisen var at Martfelt skulle sette seg inn i andre lands kommerser, og i Vestindia ble han instruert av Ryberg til å særlig orientere sine undersøkelser mot sukkerplantasjene.²⁴²

Disse reisene har hatt betydning for Martfelts senere virke, blant annet hans rolle i opprettelse av Landhusholdningsselskabet i 1769. Dette var en forening som hadde som formål å fremme metoder som var ment å sikre bedre og mer moderne jordbruksdrift. Dette helt etter templat fra det engelske selskapet «The Society for the Encouragement of Arts, Manufactures, and Commerce» (RSA).²⁴³ Også Martfelts avhandlinger om kornmonopolet ville nok vært utenkelig hadde det ikke vært for hans reiser, og de impulsene han fikk underveis.

Den første avhandlingen han skrev utkom i 1771, og heter «Forslag til en kongelig reformasjons-kommission: i hensigt at forfatte en retskaffen varig plan for ekonomie- kommerser- og finants-baefenet i Dannemark.» I denne avhandlingen stiller Martfelt en rekke spørsmål rundt regjeringsformen, og forslår dessuten nedsettelsen av en kommisjon. Denne kommisjonen skulle

²⁴¹ Bull, 1786: s. 22.

²⁴²http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/%C3%98konomi/National%C3%B8konom/Christian_Martfelt

²⁴³ Engelfeldt, 2010: s. 83.

«forfærdige en plan hvorefter, hans Majestæt kunde anlegge og udføre Oeconomie, Commerce og Finans-væsenet i begge Rigerne.»²⁴⁴

Dette arbeidet ble lunket mottatt i samtiden. En som utviste en forbeholdt begeistring for verket var Gustav Strømbo. Strømsbo var selv godseier, og i besittelse av Nesøya hovedgård og Kjørbo gods i dagens Sandvika sentrum. Han utkom med en bok i 1772 som fikk tittelen *Velmeente Erindringer i Anledning af Hr. Cancellie-Raad Martfeldts Forslag til en Reformations Commission, til Anlæg af en Plan for Oeconomie-, Commerce- og Finantz-Væsenet i Dannemark*. I denne skriver han:

Jeg skal og vil ikke indlade mig med at raisonnere over Regieringsformen, hvis Egenskaber Hr. Martfelt i sin Foreringdring saa vel har bestrevet; thi maatte at den Sag oversteege mit Begreb.²⁴⁵

Men også han må innrømme og,

....beklage allene i et redeligt hierte, at under en Regierring af saa mange Ypperligheder og Fortrinn skal befindes saa mange beskymrede Borgere, saa mange udarmede Bønder, saa mange Fattige, saa mange Betlere.²⁴⁶

Et verk fra Martfeldts hånd som derimot skulle få stor gjennomslagskraft var boken som utkom i 1774 med den fengende titelen; *Beviis at Dannemarks og Norges fyrretive- aar- gamle korn-handels-plan, lagt ved forordningen af 16de sept. 1735, ikke naaer sin hensigt til tronens og statens beste: med forslag til en ny plan i korn-handlen, i anledning af den sidste højpriselige, kongelige, allernaadigste forordning, hvorved fremmede kornvares indførsel søndenfjelds udi Norge, indtil videre, forbydes*. Innledningen leser som følger:

²⁴⁴ Martfelt, 1771: s. 5.

²⁴⁵ Strømbo, 1772: s. 9.

²⁴⁶ Strømbo, 1772: s. 10

Der er ikke ubekjendt, at man ofte hører disse ord: Der er nu i hele 40 år disputeret om: Hvilket er det retteste, enten en fri handel, eller den, vi haver: enten fremmede kornvarer bestandig indføres til os, eller ikke, men hvo svarer os ret herpaa?²⁴⁷

Martsfelt bygget sin fremstilling på tallmateriale som han hadde fått tilgang på gjennom sin jobb ved Rentekammeret. Dette materialet inneholdt riktig nok en del feil og mangler, noe som gjorde det mulig for andre statsorgan å avvise validiteten i argumentasjonen.²⁴⁸ Likevel ble arbeidene av uvurderlig betydning mot slutten av 1780-årene, da «regnskapet» skulle gjøres opp.

Det at Martsfelt selv jobbet i et sentralt statsorgan, kombinert med inntreden av Guldbergregimet, gjorde at de to verkene til Martsfelt (som jeg har nevnt i dette kapitlet) ikke utkom før i 1771 og 74. Skal vi tro den danske historikeren Edvard Holm forelå avhandlingene allerede flere år tidligere. Kanskje så tidlig som 5-6 år før 1771.²⁴⁹

4.5: Bøndernes supplikker.

I supplikkematerialet finner vi flere supplikker som omhandler kornmangel og sult. Et eksempel på dette finner vi i supplikken skrevet i Fyresdal prestegjeld den 1. april, 1787, og signert av hele 16 supplikanter.

Vi ser Her J Øvre tellemarchen Hvor vi Have vorres Handel med Skien og Porsgrund og Borgere Hvilken dyre Koren Kiøb Har rammet vorres formue saa Hart at mange ere blevne saa gielBondne at de løser sig aldrig.²⁵⁰

Dette er en kjent problematikk, som vi også har vært innom tidligere i denne oppgaven; bøndene måtte handle korn fra kjøpmenn i kjøpstedene, og dette kornet var dyrekjøpt. Og denne typen klager, altså over for dyrt korn, finnes det flere eksempler på.

²⁴⁷ Martsfelt, 1774: s. 3.

²⁴⁸ Herstad, 2000: s. 192.

²⁴⁹ Holm, 1975: s. 2.

²⁵⁰ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 1. april, 1787, skap 16, pakke 7 II, RA.

Blant klagene, finnes det også helt konkrete forslag til tiltak som kan avhjelpe bøndene. Slike argumentasjoner kan vi finne i følgende supplikk.

Allerunderdanigst at indstille til at hans Majestæt at udfinde de beste Midler til Lindring og Bedring i denne Deel, enten de beste lader sig iværksætte ved frie Indførsel av Korn-Vahre mod modereret Told, eller Ved Magaziners Opretning.²⁵¹

Her ser vi at bøndene klager til Kongen over dårlig tilgang på korn. Og som løsning på dette problemet, ser bøndene to mulige løsninger på; enten åpner man opp for fri innførsel av korn ved moderate tollsatser, eller så må man fulle opp kornmagasinene, som vi har sett, altså stort sett stod tomme.

Dette med kornmagasinenes nytte var en pågående diskusjon i samtiden. En pådriver i denne debatten var, blant andre, historiker Gerhard Schøning. Han utkom i 1761 med en utgivelse kalt *Skrifter*,²⁵² og i denne inngikk det to avhandlinger; den første har som formål å begrunne *hvorfor* kornmagasiner burde opprettes. I den andre skriver han om *hvordan* kornmagasinene kunne opprettes.²⁵³ Hvorvidt de supplikkerende bøndene kjente til denne diskusjonen, vites ikke med sikkerhet. Men det er likevel ikke helt utenkelig.

Fredag den 26. januar, 1787 andrar allmuerepresentanter ifra Omlie og Gievedal om lignende forhold foran kommisjonen.

Uden Ressource og uformuende til i den trange Tiid, hvor Uaar have forøget Almuens Mangel, at anskaffe sig Levnets Mideler og Føde, da de ingen Penge kan fortjene, intet pantsætte, og alt betienternes sportler saa ingen faae Laante; de maae derfor anraabe hans Majestæt om en hastig hielp, enten ved Magaziners Aabning og Korns Tildeelelse derfra paa Credit, eller paa hvad anden Maade hans Majestæts Naade maatte kunde udfinde, da de i Mangel af saadan hjelp ikke see andet end døden for Øjne.²⁵⁴

²⁵¹ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 21. september, 1787, skap 16, pakke 7 VI, 1787, RA

²⁵² Schøning, «Om U-Aar», *Skrifter* 1 (1761).

²⁵³ Mer om dette kan leses i Anders Rykke, *Opplysning, velstand og lykksalighet En empirisk og kunnskapshistorisk fremstilling av Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin og Det Trondhiemske Selskabs Skrifter, 1757-1768*. Masteroppgave, UiO, 2018. s. 84-85.

²⁵⁴ Løyland, 2018: s. 148.

Men i materialet dukker det også sporadisk opp uttrykt takknemlighet ovenfor kongemaktens forsøk på å avhjelpe forholdene. Et eksempel på dette siste finner vi i en supplikk utstedt i Sauherad prestegjeld i Bratsberg Amt. Den åpner slik:

I alt formange Paa hinanden følgende aar har det ubegribelige store forsynd straffet Norge med kornes misvæx og movning; saa ledes at det for største deel icke har kundet Tiene til mennesken føde, men denne forsyns straf over folket har du vor allernaadigste Konge og landes fader, ved den aller muligste hielpe og understøttelse miidler af hiulpet og lindret hungers nød.²⁵⁵

Et annet eksempel på den lignende takknemligheten finner vi i en supplikk i fra Colbiørnsvig ved Arendahl i Nedenes Len og Christiansands Stift, datert den 27. mars, 1787.

I Almindelighed nedlægge Vi Os under Deres Majestæts Allerhøyeste Naade for Os, og skyldte Vor Over Herre og Konge baade Lydighed, Troeskab, samt Liv og Blod, som tillige Guds Salvede og Vor Beskytter; Ligesom Vi og med glæde og varme Hierter takker Vor Allernaadigste Konge for den Hielp, som de fattige iblandt Os ere forundte ril [sic] Sædekorn.²⁵⁶

I det siste utdraget kommer det frem at bøndene har fått tilgang på såkorn, og har blitt avhjulpet på denne måten. Hvilken form avhjelpingen kom i det første tilfellet, kan jeg ikke si med sikkerhet. Om det var penger direkte ifra kongens kasse som lindret situasjonen. Eller om det var kornmagasinene²⁵⁷ som var ment å skulle tjene hæren i en krigssituasjon, og ellers avhjelpe sultende bønder i de ulike bispedømmene, som reddet supplikantene i Sauherad? Muligens kan det ha vært de fattigdomsreformene²⁵⁸ som stiftamtmanden Frederik Adeler og biskop Eiler Hagerup d.y. fikk i stand, og som gjorde seg gjeldede ifra året 1782, men dette vites ikke. Likefult; en av de ovenfor nevnte, eller en kombinasjon av dem, må det ha vært. Poenget er å vise at det

²⁵⁵ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 17. mai, 1785, skap 16, pakke 7 I, RA.

²⁵⁶ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 15. mars, 1787, skap 16, pakke 7 VI, 1787, RA.

²⁵⁷ Sogner, 1976: s. 123.

²⁵⁸ Steen, 1941: ss. 489-490.

fremgår av supplikk materialet at nøden tidvis ble avhjulpet, og at dette da ble satt pris på av bøndene.

4.6: «Den viktigste Klage».

Den vigtigste Klage, den, som absorberer alle de øvrige, den som skjuler den sande og første Grund til de klagende Almuers Misfornøjelse og Uroelighed, staaer tilbage, og den er[:] (tittelen på kapittelet) XVIII: De samtlige Almuers Klage over den dem trykkende Nød, og Bøn om Lindring i de dem ødelæggende Korn-Priiser.²⁵⁹

Slik åpner den 18. og siste posten i Lofthuskommisjonens protokoller. Dette teamet var av stor betydning, både for den norske allmuen, men også for øvrigheten. Embetsstanden hadde i lenger tid, helt ifra slutten av 1740-tallet, uttrykt seg kritisk til den gjeldende ordningen med importforbud. Etter 1774 endret innholdet i kritikken karakter. Dette mye som følge av at norske myndigheter ikke klarte å innfri selvpålagte forpliktelser som kornmagasiner og en avhjelping av de fattige. (Som vi har sett fantes det kornmagasiner, men disse fungerte sjeldent optimalt). Da kan det ha lønnet seg å gjøre kritikken mer eksplisitt, både ovenfor en norsk allmue, som da ville plukke opp på at embetsstanden i alle fall til en viss grad kjempet deres sak, men også ovenfor styresmaktene i København, som hadde vært døve for de norske varskoropene i lengre tid. Dermed ble kritikken mer et utfall mot selve styresettet generelt, og gjerne eliten i København spesielt.²⁶⁰

Vist nok er det politisk got, at Danmark og Noge, som foreenede Stater, række hinanden indbyrdes Haanden, og vexle hinandens Producter, saa længe deres Fordeele kunne bestaae samme. Men bygges det eene Lands Fordeel paa det andets Tab, saa rammer dette heele Statslegemet.²⁶¹

²⁵⁹ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 94.

²⁶⁰ Herstad, 2000: s. 353.

²⁶¹ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 99.

Det gikk altså på statslegemet løs. Noe som man håpet ville vekke en følelse av fallitt i København. Og som for å konkretisere og utmale situasjonen, kommer kommisjonen med et eksempel i fra handelen på Arendal.

Fødevahrenes Dyrhed²⁶² maa avle de modsatte Virkninger, og Beviiset haves i sær talende i den heele Traght der er underlagt den Arndalske Handel. Bonden, som ikke faaer Føde nok af Jorden, har maattet angribe sine Skove, han har, deels af Fornødenhed, deeles fordi han mangler Forsorg for Eftertiiden, udhugget dem. Søge vi den egentlige Grund hertil, saa ligger den uden Tvil i Fødevahrenes Dyrhed: Han har udhugget Skovene, fordi han behøvede Mængde af Product til at skaffe sig Føde: han har fundet debit for sin Hugst, fordi Kjøbmanden behøver stor Udslibning til samme Maal, og har maattet søge i Quantiteten hvad Qualiteten burde forskaffe.²⁶³

Dette er i essens også innholdet i de klagene vi kjenner ifra Moltke-kommisjonen²⁶⁴ (1788-1795), som Gustav Sætra tar utgangspunkt i for sin hovedoppgave.²⁶⁵

Med Sverre Steens ord, er «Moltke interessert i allmuens vel, i kornmagasiner, og i velgjørenhet på dette området.»²⁶⁶ Dette er dessuten et tema som har opptatt Moltke i lang tid forut for kommisjonen. Tilbake i 1784 skriver han følgende i et brev til København;

De bøkene som bøndene har fra disse kjøpmenn, gir et uimotsigelig bevis på at disse ulykkeliges klage langt fra er overdreven og at de billigen bør ansees for de usleste og mest undertrykte undersåtter Kongen har.²⁶⁷

Bøkene han beretter om er da altså regnskapsbøker, og innholdet er, ifølge Moltke, et bevis på at handelsstanden utnytter bøndene på det groveste, og at korn og andre varer overprises.

²⁶² *Dyrhed*: høge prisnivå

²⁶³ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 98.

²⁶⁴ Moltke-kommisjonens protokoller er å finne i Statsarkivet i Kristiansand. Den inneholder omtrent 2000 sider, og en god porsjon av disse er vitnemål fra allmuen i Arendal og omegn. Den er dessverre enda ikke digitalisert. Arkivreferanse: SAK/1271-0005/1/le/lea/L2689.

²⁶⁵ Se også s. 15 av denne oppgaven.

²⁶⁶ Steen, 1933: s. 281.

²⁶⁷ Tønnessen: 1956. s. 447.

I innledningen til de konkluderende anmerkningene som kommisjonen hadde å komme med opp imot kornspørsmålet, blir det klart at kornspørsmålet er pregnant.

Vi have ved enhver given Leylighed, frembragt denne Klage for Tronen: Allerede fra Christiansand den 30te Januarii dette Aar have vi, rørte af det skræksomme Malerie Omlie og Gjevedals betrængte Almuesmænd, i deres ukonstlede Sprog forestillede os om deres Tilstand, nedlagt allerunderdanigst Forestilling for disse Bøygder. I den af os med Forestillingen om Christian Jensen Lofthuus nedsendte Protokoll-Extract have vi insereret Almuernes førte Klageraab i denne Henseende. Vi ere overbeviiste at Deres Majestets Faderlige Hjerter alt forlængst er rørt til Medynk over et Folk, som paa en bønlig Maade har forestillet sin Trang til denne ethvert Menneskes første Fornødenhed, ethvert borgerligt Sælkskabs første Hensigt, og alle Loves vigtigste Gjenstand, Føde.²⁶⁸

Som vi allerede vet, hadde Rentekammeret i en tid forut for Lofthuskommisjonen startet en intern evaluering av kornmonopolet. De hadde også langt på vei landet på samme standpunkt som både bøndene og kommisjonen hadde truffet. I Rentekammerets kommentarer til kommisjonens forestilling, skrives det;

Det Commissionen ved 18 Post bringer i Erindring om frie Indførsel af fremmed Kornvahre søndenfields i Norge, ligesom den er bevilget nordenfields, har længe vært taget under Betragtning i dette Kammer, hvor man allerede er eenig om, saasnart en for Sagen passende Plan er udarbeidet, ved allerunderdanigst Forestilling at lægge Hans Kongelig Mayestæt samme for Øyne til nærmere Prøvelse og allerhøieste Beslutning.²⁶⁹

Et moment som fordrer en klargjøring er at det ikke utelukkende var bøndene som klaget over selve kornmonopolet. Joda, bøndene hadde ytret sin misnøye i supplikkene, som vi jo har sett, men temaet var også noe som opptok både kjøpmenn og kommisjonen i stor grad.

²⁶⁸ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 94-95.

²⁶⁹ Pro memoria, Danske Cancellie 26 mars, 1788. s. 7.

Hovedstrategien til kommisjonen var, ifølge Herstad, å selge inn utfordringene med kornmonopolet som noe som den norske bonden måtte kjempe mot. Men den underliggende strategien skulle være en annen, skal vi tro Herstad. «Hensynet til den *norske odelsbonde* hadde langt større gjennomslagskraft enn omsorgen for konkurrerende norske kornhandlere og kjøpmenn.»²⁷⁰ Slik jeg leser Herstad, mener han at kommisjonen først og fremst har problemer med den økonomiske siden ved monopolet, og altså ikke *bare* de negative bieffektene kornmonopolet førte med seg, som sult og hungersnød.

4.7: Oppsummering.

Klager som knytter seg til kornmonopolet er et sentralt team i supplikkematerialet, og opptar mye plass. I disse supplikkene klages det over sult og hunger. Men kausaliteten mellom kornmonopolet og hunger er mer kompleks enn hva en binær forklaringsmodell kan bidra med. Vel så viktig for det uheldige utfallet for sultkrisen i 1780-årene, var klimatiske skifter. Kulde gav feilslåtte avlinger.

Et annet element som jeg mener bør gjøres oppmerksom på er den kronologiske misforståelsen det synes å være i litteraturen om at det var Lofthuskommisjonen som var spikeren i kista for kornmonopolet. Dette er noe Herstad kommenterer på. Han skriver at «sikkert er det at da Lofthuskommisjonens innstilling kom opp i kollegiet i København, hadde allerede Rentekammeret bestemt seg for fri kornimport sønnafjells.»²⁷¹ Herstad fremmer at Renekammeret *allerede* hadde tatt en avgjørelse i saken, før konklusjonene fra Lofthuskommisjonen nådde København. Dette opplever jeg som et større forbehold enn hva flere historikere har tatt i sin behandling av kornmonopolet oppimot Lofthusopprøret. Vi kan altså ikke si med sikkerhet hvilke beveggrunner Rentekammeret hadde, men å si at det utelukkende var Lofthusopprøret som forårsaket utfallet, vil være en feilslutning.

²⁷⁰ Herstad: 2000. s. 338.

²⁷¹ Herstad, 2000: s. 335 & s. 347.

DEL II

Ressurser, strategier og nettverk; med utgangspunkt i Lofthusmaterialet, og i komparasjon.

Kapittel 5: Nettverksanalyse.

Grunnen til at jeg her foretar en nettverksanalyse av de mest sentrale aktørene under Lofthusoppøret, er fordi jeg på dette tidspunktet anerkjenner at grunnen til at oppøret oppnådde det momentuemt som det gjorde, ikke utelukkende er å finne i argumentene som ble fremlagt i supplikkene og fremført for kommisjonen. Mye av årsaken til oppørets fremgang ligger i måten bøndene var organisert på. Dette ble særlig klart for meg etter at jeg hadde foretatt en komparasjon av Lofthusoppøret og Kullnekten.

For å analysere bøndenes mobilisering, vil jeg benytte meg av aktørnettverksteori, eller ANT fra nå av. Dette er en metode som har sine røtter i samfunnsvitenskapen, og da særlig sosiologien, og har sin innflytelse fra USA. Det var på 50-tallet at denne tilnærmingen for alvor begynte å gjøre seg gjeldende, ved Harrison White og Walter W. Powell.

Innen nettverksanalyse går det et skille mellom egosentriske studier, og helhetsstudier (*whole network approach*). Egosentriske studier tar utgangspunkt i enkeltindividet, og enkeltindividets sosiale bånd. Helhetsstudiet, på den andre siden, søker å kartlegge hele nettverket. De sosiale koblingene som finnes mellom aktørene i et sosialt system er da av særlig betydning.²⁷²

Nettverksteori er altså først og fremst brukt i sosiologien, men en adaptasjon av denne metoden har også blitt gjort i historiefaget. Eksempler på avhandlinger på norsk som har gjort nytte av ANT bare de siste 12 årene er Ola Teige,²⁷³ som skriver om korrupsjon blant Christianias elite, Mette Vårdal,²⁷⁴ som ser nærmere på uformelle relasjoner mellom embetsmenn, bønder og husmenn, og Marthe Hommerstad,²⁷⁵ med sin avhandling på politiske bønder. En

²⁷² Her oppgir Ola Teige som videre lesning Wetherell, Charles: «Historical Social Network Analysis», i *International Review of Social History*, vol. 43, (Cambridge, 1998), (Supplement 6, *New Methods for Social History*), ss. 126-127, og; Simonsson, Ørjan «Nätverk och rum», i Aronsson, P., Fagerlund, S. og Samuelsson, J. (red.): «Nätverk i historisk forskning – metaphor, metod eller teori», Växjö 1999, s. 74.

²⁷³ Teige, *Eliten i Christianias sosiale og politiske nettverk, 1680-1750*. Doktoravhandling, UiO, 2008.

²⁷⁴ Vårdal, *Ligesaa i Vaadmel som i Fløiel; uformelle relasjoner mellom embetsmenn, bønder og husmenn i Vågå ca. 1745-1844*. Doktoravhandling, UiO, 2018.

²⁷⁵ Hommerstad, *Politiske bønder - Bondepolitikk og Stortinget 1815-1837*. Doktoravhandling, UiO, 2012.

nettverksanalyse i en historisk kontekst blir da en metode for å analysere og undersøke sosiale nettverk og deres betydning for mennesker i *fortiden*.

Når man anvender ANT på historiske fenomener eller kontekster, kan en tilnærming som begynner ved en prosopografisk undersøkelse være fruktbar. En kanskje vanligere benevnelsen på denne fremgangsmåten er termen kollektiv biografi, selv om dette er et mindre avgrenset, og dermed også et mindre presist begrep. Etymologien til prosopografiske er *prosopon*, som betyr folk, og *graphia*, som betyr å skrive. Og med det blir det klart hva man ønsker å oppnå ved denne metoden; gjennom den prosopografiske fremgangsmåten forsøker man å undersøke det individuelle livsløpet, og idealet vil være å etablere dette som et evidensbasert fundament, hvorfra vi kan foreta våre videre undersøkelser.²⁷⁶

For meg blir dermed fremgangsmåten å foreta en prosopografisk undersøkelse, typisk se nærmere på et utvalg aktører sine roller i sosiale sammenhenger som det å stå fadder ved dåp, naboskap, familie o.l. Deretter blir min oppgave å gjennomføre en nettverksanalyse av de sosiale forbindelsene som min prosopografiske undersøkelse har avdekket. Men først vil jeg foreta en feltanalyse. Dette for å avgrense området for mine undersøkelser. En innvending og kritikk som kan rettes mot Ola Teiges avhandling, er at en slik feltteoretisk avgrensing helt mangler.

²⁷⁶ Bulst, 1989: s. 13.

Kapittel 6: Felteori.

Til grunn for min nettverksanalyse vil jeg benytte meg av Bourdieus felteori. Denne har blitt brukt mye, både innen humaniora, men også innenfor samfunnsvitenskapene, og mye av grunnen til denne populariteten springer nok ut av måten teorien griper fatt handlinger og praksis. Dessuten gir Bourdieus begreper (kapital²⁷⁷ og habitus²⁷⁸) oss en systematisk og relasjonell måte å tenke rundt hvilke ressurser som aktørene bruker, og deres forhold til sosiale strukturer og makt. Det understreker også i hvilken grad ressursene er feltspesifikke. Dette er nyanser som går tapt dersom man legger opp til en bruk av sosial mobiliseringsteori, slik vi kjenner den fra Tilly og Tarrow, som vi skal se nærmere på litt senere.

Practice offers a way of understanding and analysing agency—social, individual, physical, emotional and intellectual—as activity not frozen in a snapshot of time for *post mortem* examination but available for real-time apprehension and self-conscious response through further activity.²⁷⁹

For Bourdieu var et felt å forstå som et «avgrenset univers, styrt av sine egne lover.»²⁸⁰ Dette «universet», eller rommet, er dessuten sosialt konstruert. Eksempler på felt kan være kunsten, økonomien, retten, eller allmuen. Et felt er ikke et statisk fenomen, men en dynamisk størrelse, og utviklingen og historien til et felt kan bli kjent gjennom undersøkelser av feltet.²⁸¹

In analytical terms, a field can be defined as a network or as the internal relationship of objective connections, between positions. These positions are objectively defined by the fact that they exist and by the guidelines which they impose on those who fill them, by the person in question and the possible situation (situation) they are in and which the

²⁷⁷ Å inneha kapital er å ha adgang til ulike former for ressurser og verdier som utgjør grunnlaget i en overordnet symbolsk økonomi. Det finnes ulike former for kapital. Den kan være kulturell, økonomisk, sosial eller symbolsk.

²⁷⁸ *Habitus* det systemet som utgjør et menneskets ferdigheter innen praktisk mestring, samtidig som den er et resultat av sosialisering, handling, og erfaringer.

²⁷⁹ Bourdieu & Chartier: 2010, s. 47.

²⁸⁰ Bourdieu, 2005: s. 7.

²⁸¹ Grenfell, 2008: s. 68.

controller can use to gain access to the special merits that are at stake in the field, and in the same turn, by their objective relations to other positions (domination, subordination, equality etc.). In strongly differentiated societies, the social cosmos is constituted by a set of relatively independent social microcosm, space for objective relationships that provide space for a logic and special imperative, these are not the same ones that direct the others fields.²⁸²

Ut ifra dette kan vi lese at for Bourdieu er ikke personene, men posisjonene disse inntar det avgjørende. En person kan dessuten være delaktig i flere felt samtidig.

For å finne ut om man i det hele tatt kan avgrense et felt, kommer den svenske sosiologen Donald Broady med noen føringer.

Vi kan inte hoppas på någon uttömmande lexikalisk definition av begreppet fält. Fältbegreppet är ett verktyg som får mening genom att användas i undersökningar. En undersökning av ett fält i Bourdieus mening innebär att konstruera det system av relationer som förbinder positionerna.²⁸³

Dermed er ikke et felt noe som «er i verden», med Heideggers ord, men noe man må avgrense.

Det feltet jeg ønsker å foreta mine undersøkelser innenfor er allerede dratt opp av Gunnar Bolstad hans masteroppgave «Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814».²⁸⁴ Bolstad mener å se at bøndene i tiden rundt Lofthusopprøret gradvis tar steget bort i fra å være prisgitt enevoldsstatens overherredømme, til å selv delta som formelle aktører i et gryende politisk system.²⁸⁵ Tidsperioden Bolstad opererer med strekker seg frem til 1820, og dette er et poeng som må kommenteres på: det er først på begynnelsen av 1800-tallet at det gir fullt ut mening å snakke om politisk bevisste bønder i Norge, som vi har vært inne på tidligere i denne oppgave. Som Kåren Lunden sier det, så kunne det nok gjerne hende at noen av bøndene som deltok i

²⁸² Bourdieu, 1992: s. 82.

²⁸³ Broady, 1991, s. 187

²⁸⁴ Bolstad, *Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814*. Masteroppgave, Høgskolen i Volda, 2010: ss. 113-117.

²⁸⁵ Bolstad, *Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814*. Masteroppgave, Høgskolen i Volda, 2010: s. 113.

Lofthusopprøret selv mente at det var noe iboende ved den norske bonden å ikke finne seg i urett.²⁸⁶ Men hva rett og urett måtte være, relaterte seg ikke så mye til vissheten om hva som stod hjemlet i statsadministrasjonens lovverk, som til en rotfestet holdning fra gammelt av.²⁸⁷

Feltet som Bolstad mener å se konturene av, har han valgt å kalle «*Telemarkspolitikken*». Dette feltet har jeg valgt å bygge videre på. Mitt bidrag er å vise trajektorie til de fire^{288 289} mest sentrale bakmennene under Lofthusopprøret, foruten om Lofthus selv.

²⁸⁶ Lunden, 2002: s. 355.

²⁸⁷ Lunden, 2002: s. 340.

²⁸⁸ Sætra, 1996: s. 135.

²⁸⁹ Jfr. Løyland, 2017: ftn. 26, s. 78.

Kapittel 7: Prosopografi.

For mine undersøkelser har jeg altså tatt utgangspunkt i de fire hovedtiltalte, ved siden av Kristian Lofthus selv. Rent historiografisk har jeg basert meg på folketellingen av 1801, dåpsattester fra Digitalarkivet, kommisjonens egne protokoller, og sekundærlitteratur av Sverdrup, Sætra, og Løyland. Dessuten har jeg supplert med informasjon fra bygdebøker.

7.1: Gunder Gundersen (1754-1806).

Gunder ble født på gården Riise i Øyestad, Aust-Agder. Hans far var Gunder Aasulsen, som døde senere samme år som Gunder ble født, 45 år gammel. Mor Aase Torjusdatter Risholt ble med dette brått alene med fem barn; eldstemann Aasul på 13 år, Ragnhild på 11, Torjus på 8, Susanne som fylte 3 det året, og altså Gunder, som var bare noen måneder gammel da faren gikk bort.²⁹⁰ Gunder ble døpt den 8. søn. e. Trin., eller det som var den 4. aug. 1754.²⁹¹

I fra censusen av 1801 vet vi at Gunder bodde og arbeidet på gården Riise som «daglønner».²⁹² Gården ble eid og driftet av hans eldre bror, husbonde Torjus, som bodde der med sin andre kone, og en utvidet familie. Sønn av Aasul på gården, Gunder Osulsen, bodde også på gården. Han var 28 år i 1801, og står oppført som «wanfør». Nøyaktig hvor Aasul slo seg ned vites ikke.

Gunder Gundersen stod fadder for i alt fire i barn. En av disse er en gutt døpt Anders Bomsholmen i Øyestad kirke den 4. juli 1779.²⁹³ Dette er sønn av Knut Bomsholmen. Knut var en jordløs dagsarbeider, og navnet hans dukker også opp i Lofthuskommisjonens protokoller. Kommisjonen utspør almuen om.....

²⁹⁰ Bråstad, 1981: ss. 162-163.

²⁹¹ SAK, Øyestad sokneprestkontor, F/Fa/L0005: Ministerialbok nr. A 5, 1751-1757, s. 65.

²⁹² <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01058326000404>

²⁹³ SAK, Øyestad sokneprestkontor, F/Fa/L0008: Ministerialbok nr. A 8, 1777-1804, s. 47-48.

....de da ikke har hørt at andre AlmuesMÆnd af Froeland have betalt til Soldat Rasmus Hurv og Knud Bomsholmen 16. sk. Daglig, for endten at arbejde paa Lofthus, eller gjøre Vagt sammestæds?²⁹⁴

Til dette svarte allmuen at de.....

.....Herom intet visste andet, end at de omspurgte Personer have arbejdet i HøstArbeide paa Lofthus, efter deres beste vidende, ikke paa andre Vilkaar end andre Lejede ArbejdsFolk.²⁹⁵

Av dette får vi vite at Knut Bomsholmen altså arbeidet på gården Lofthus i tiden før opprøret. Dermed er det rimelig å anta at Knut og Gunder på en eller annen måte har pleiet omgang på gården. For at Gunder Gundersen tilbrakte tid på Lofthus, er et dokumentert faktum. Han skal ha både sosialisert og festet på gården. Også Georg Sverdrup skriver om Gunder på Lofthus. «Gunder Gundersen Riise fik under møtet paa Lofthus i opdrag at ta op til Froeland og Mykland for at indbyde almuen her til at delta i klagereisen».²⁹⁶

Under Lofthuskommisjonen blir Gundersen tiltalt for å ha gjort seg delaktig i Lofthus' handlinger. Prokurator Aarøe, som stilte som forsvarer for de 17 tiltalte, hevdet at Gundersen aldri hadde reist omkring på bygdene, hverken med eller uten Lofthus. Men han *hadde*, etter fullmakt fra den samlede allmuen, reist til Froeland og Mykland for å få dem til å delta på reisen til København.²⁹⁷ Han blir også beskyldt for å være hovedmannen bak arrestasjonen av fogd Dahl. Dette etter å ha blitt utpekt av Dahl selv som den skyldige. Aarøe hevdet at dette var uetterrettelige beskyldninger fra en oppbrakt mann.²⁹⁸

²⁹⁴ Løyland, 2018: ss. 101-102.

²⁹⁵ Løyland, 2018: s. 102.

²⁹⁶ Sverdrup, 1917: s. 114.

²⁹⁷ Sætra, 1996: s. 135.

²⁹⁸ Sætra, 1996: s. 136.

7.2: Terkel Johansen (1753-1839).

Terkel ble født på gården Steene, Øyestad i Aust-Agder. Sønn av Johan Therkelsen Steene (1702–1764) og Gunhild Nielsdatter Olsbu (1706–1760). Terkel var eldst i en søskenflokk på tre. Det var han som tok over gården Steene. Riktignok etter en periode hvor mor hans hadde driftet gården, frem til Terkel hadde nådd myndig alder. Terkel giftet seg med Helje Torvildsdatter i 1784, og sammen får de i alt åtte barn, men bare fem av dem skal vokse opp. Terkel var en av bygdas mer velstående menn. Mye på grunn av farens akkumulering av verdier. Johan eide blant annet mye sølvtøy. Løsøret var alt i alt verdt 145 daler. Dessuten hadde 1 hest, 4 kyr, 1 kalv, 1 okse, 2 geitebukker og 3 sauer sitt tilhold på Steene. Det at det bodde to tjenestepiker på gården, kan også være indikativt for en formuende familie.²⁹⁹ Størrelsen på gården kan man få et bilde av ved at det bodde to familier på to husmannsplasser som hørte til under Steene; Arne Jonsen m/fam, og Tiøstel Carlsen m/fam. I tillegg eide Johan 1 hud i Steine og 9/10 kalvskinn i Olsbu i Frolad.³⁰⁰ Alt dette hadde Terkel arvet, og tilsynelatende ytterligere foredlet. Foruten å være en relativt velstående husbonde, står det også skrevet at han var en dugelig bjørnejeger.

Terkel Johansen stod fadder til åtte barn, men ingen av disse er utenom familien og dermed heller ikke av videre interesse for mine undersøkelser. Det som derimot er av betydning er at kårboligen på Steene ikke ligger mer enn 1500 meter i luftlinje unna hovedhuset på Riise. Terkel Johansen og Gunder Gundersen var praktisk talt naboer.

Johansen tilstod å ha fått en stemplingsseddel, som han hadde hatt med seg til Austre-Moland. Men da han ble presentert av et utvalg dokumenter, kunne han ikke peke ut hvilket papir som var relatert til begivenheten.

7.3: Omund Karlsen (1752-1810).

Ble født i Colbiørnsvig, i Øyestad, men lite av hans oppvekst er kjent, mye fordi hans foreldre, Carl Jonsen og Kirsten Aslaksdatter, ikke selv var gårdeiere. Det at de ikke var gårdeiere betyr

²⁹⁹ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01058326000579>

³⁰⁰ Bråstad, 1981: ss. 252-254.

ikke nødvendigvis at de var av fattige kår. Mest sannsynlig var de av borgerstand fra Lillesand. For i 1776 har Omund klart å samle sammen 400 daler, og kjøper det året Furre gård i Øyestad sammen med sin kone, Anna Aanonsdatter.³⁰¹ 400 riksdaler er en anselig mengde penger. Hvis man sier at en ku kostet tre-fire riksdaler, og at en dreng eller en pike på en bondegård kunne tjene ti riksdaler i året, setter dette summen i perspektiv. Anna og Omund får tre sønner og en datter sammen; Karl f. 1784, Aanon, f. 1787, Aslak f. 1792 og Kirsten f. 1795. Ved folketellingen i 1801 har familien flyttet fra Furre, og står oppført som bosatt i nabokommunen Larvik. I 1790 solgte de unna halve Furre gård til Gjerul Tellefsen for 180 daler. Den andre halvparten solgte Omund i 1792 til en Peder Jakobsen Barbu til 200 rd. I folketellingen står Omund oppført som leilending på gården Bærelie i Landvik til en Aslach Øvensen. Dette er likevel bare et midlertidig stoppested, for i 1803 kjøper Omund bruket Rønningen som lå under Lindtved i Øyestad.

Under kommisjonens arbeid var Karlsen tiltalt for to punkter. Det første gjaldt deltagelse i fogdens arrest. Det andre tiltalepunktet handlet om hard tiltale, trusler og unnsigelser mot fogden.³⁰² Dessuten hadde Karlsen, ifølge aktor, streifet omkring med Lofthus i november 1786.³⁰³

7.4: Ole Gregers (1758-1820).

Han ble født i 1758 på Sangerey, Vestre Moland, Aust-Agder. Hans far var Gregers Aanunsen, og moren het Gunild Sørensdatter. Dåpen sto 1. påskedag, 26. mars, 1758.³⁰⁴ Ole bodde i 1801 som bonde og gårdbruker på Sangereid i Vestre Moland med kone, seks barn og moren Gunild.³⁰⁵ Eldste sønnen, Gregers, var 20 år i 1801. Ole Gregers mor, Gunild, ble 72 år dette året. Gården ble solgt etter at Ole Gregers ble dømt for medvirkning til Lofthusopprøret, men en av de mange sønnene til Ole Gregers, Søren Gregersen Olsen(f. 1790), kommer tilbake til gården, som eier av et bruk på gården.³⁰⁶

³⁰¹ Bråstad, 1981: ss. 116-117.

³⁰² Sætra, 1996: jfr. fnt 166, s. 170.

³⁰³ Forestilling fra kommisjonene, NRA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII, bilag nr. 175, s. 281-289.

³⁰⁴ <https://media.digitalarkivet.no/view/9611/113>

³⁰⁵ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01058328001111>

³⁰⁶ Rosenberg, 1990: s. 188 & s. 296.

Ole Gregers står fadder for Jakob Skalle (f. 1781). Sammen som fadder står også Helene Torjusdatter Kiellingland. Dette er etter alt å dømme kona til Tore Andersson Kiellingland, som er referert til i Lofthusmaterialet, og blant annet mistenkt for å ha forsynt Kristian Lofthus med et skytevåpen av typen Hirtzsvinger.³⁰⁷ Kiellingland var også nabo med Tønne Jacobsen Skalle.³⁰⁸

Det er nok ikke utenkelig at Ole Gregers har pleiet nær kontakt med både Kiellingland og Skalle i tiden som leder opp til selve oppløpet.

Ole ble tiltalt for å ha virket som et nyttig verktøy for Lofthus. Han skal, ifølge aktoratet, og vitner, ha brakt bragt budskap rundt i bygdene, blant annet informasjonen om at Lofthus var arrestert. Han var også tiltalt for å ha ført en «bondehær» på 30 bønder mot Lillesand.³⁰⁹

7.5: Konkluderende om nettverk.

Her har jeg vist at i alle fall tre av de fire hovedtiltalte mennene etter Lofthusopprøret må ha interagert, og var mer eller mindre løselig knyttet til det samme nettverket. Men undersøkelsen er nokså fragmentarisk, noe som gjør at jeg må ta forbehold om at jeg kan ha foretatt noen feilslutninger. Likevel er det ikke helt urimelig å tenke seg at disse fire kan ha virket i en slags firkløver.

³⁰⁷ Løyland, 2018: s. 266.

³⁰⁸ Løyland, 2018: s. 56.

³⁰⁹ Sætra, 1996: ss. 146-147.

Kapittel 8: Lofthusopprøret og Kullnekten; en komparasjon.

I det følgende vil jeg foreta en komparasjon mellom Lofthusopprøret og Kullnekten, som fant sted i området rundt Oslofjorden, tett på Lofthusopprøret i tid. Jeg har valgt å ta utgangspunkt i Dørums artikkel,³¹⁰ og hans gjengivelse av begivenhetene. En slik sammenstilling mener jeg vil klargjøre det særegne ved Lofthusopprøret. Den vil dessuten belyse min underproblemstilling, og gi ytterligere innsikt i kommisjonens forståelse, og til tider manglende forståelse, for bøndernes situasjon. Inspirasjon til denne sammenstillingen har jeg hentet fra Inger Furseths doktoravhandling «People, faith, and transition», hvori hun sammenligner Lofthusopprøret med Haugianernes bevegelse.³¹¹ Våre analyser vil være forskjellig i innhold.

Det hele vil jeg forsøke å analysere gjennom Karin Sennefelts mobiliseringsteori, slik den er presentert i hennes avhandling «Den politiska sjukan; Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur» fra 2001. Før jeg tar fatt på sammenstillingen av de to kasusene, ønsker jeg først å kort gjøre rede for min tolkning av Sennefelt.

Sennefelts mobiliseringsteori.

Når Karin Sennefelt setter seg fore å forklare, ikke bare hvordan opprør arter seg, men også hvorfor de finner sted, så ser hun seg nødt til å gå til sosiologien. Disse moderne teoriene, som hun tar utgangspunkt i for sine undersøkelser, ble i sin tid utarbeidet for å forstå fenomen som miljøbevegelsen (70-tallet), kvinnebevegelsen (60- og 70-tallet), og den amerikanske borgerrettsbevegelsen (50- og 60-tallet).

Den helt grunnleggende forståelsen av hva en sosial bevegelse er, henter Sennefelt ifra sosiologene William Gamson og David Meyers defensjon:

³¹⁰ Det jeg i dette kapittelet skriver om Kullnekten er altså basert på det som står i Knut Dørums artikkel «Hvordan kullbønderne seiret i striden med Bernt Anker; Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet». *Historisk tidsskrift*, 2006-09-14, Vol.85 (3), ss. 403-431. Kun supplert med noen egne undersøkelser av avhørsprotokollene, ellers utelukkende sekundærlitteratur.

³¹¹ Furseth, *People, faith, and transition*. Doktoravhandling, UiO, 1999: ss. 93-182.

A social movement is a sustained and self-conscious challenge to authorities or cultural codes by a field of actors (organizations and advocacy networks), some of whom employ extrainstitutional means of influence.³¹²

Sennefelt legger altså til grunn at moderne teorier, er det med en forståelse av at sosiale bevegelser ikke er vesensforskjellige i tid.³¹³

Det neste hun foretar seg er å fastslå hvilken type prosess mobilisering er. Hun skriver:

[Mobilisering] är hur förutsättningarna för en rörelse skapas utifrån en social och politisk struktur för att sedan översättas i handling. Detta sker genom de politiska möjligheter och tillfällen som ger utlopp för kollektiv handling. Mobilisering sker även genom de sociala och politiska nätverk i vilka individer och grupper samlas kring gemensamma mål och genom skapande och strukturerande av värderingar och idéer.³¹⁴

Dermed er det altså tre faktorer som konstituerer mobiliseringsprosessen; den politiske muligheten, mobiliserende strukturer, og etableringen av en samlende fortolkningsramme. Her har hun hentet inspirasjon i fra Tarrow.³¹⁵ Deretter lener hun seg på Bert Klandermans sin

³¹² Gamson & Meyer, 1996: s. 283.

³¹³ Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Doktoravhandling, Uppsala Universitet, 2001: s. 27.

³¹⁴ Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Doktoravhandling, Uppsala Universitet, 2001: s. 27.

³¹⁵ I fotnote 60, s. 27, i sin doktoravhandling skriver Sennefelt at; den *kapitalistiske dimensjonen*, som Tarrow mener er en forutsetning for denne type mobilisering, jfr. Tarrow, 1988: s. 193, er noe hun (Sennefelt) velger å se bort ifra. Dette er ikke et valg hun begrunner ytterligere, annet enn ved en henvisning til kritikken Doug McAdam har rettet mot Tarrow på dette punktet. Dette blir noe betimelig dersom man er oppmerksom på at begrepet og konseptet *political opportunity* har blitt viet minst like mye trykksverte, og er et vel så omdiskutert aspekt ved Tarrow's mobiliseringsteori. En kritikk som særlig retter seg mot samfunnsvitere av den amerikanske skolen (se Tarrow) er deres vektlegging av de mer volatile aspektene ved politisk mulighet (*political opportunities*). Dette, mener kritikerne, fører til at dynamikken går tapt. Denne kritikken kommer særlig i fra den Europeiske sfæren, og kan leses mer om i Kitschet, 1986, og Kriesi et al., 1995. Når det kommer til Sennefelt og McAdams forståelse av «den kapitalistiske dimensjonen» ved Tarrow, lurer jeg på om det ikke kan være en litt for snever tolkning av Tarrow. Faktisk kommer han selv med et forbehold om hvordan den marxistisk orienterte skolen kan forklare det sosiale opprøret som fenomen i land som, før år 1800, enda ikke hadde nådd stadiet som et homogent, industrielt samfunn. Se Tarrow, 1994: ss. 74-75.

inndeling i mobiliseringens fire faser.³¹⁶ De tre første er Klandermans', mens den siste, demobilisering, legger Sennefelts selv til.

Den første fasen kalles *dannelsen av konsensus*, og går ut på at grupper av et sosialt felt eller nettverk søker sammen for å diskutere sin virkelighetsoppfatning med andre. Dette skaper, gjennom diskusjon, en konsensus som kan danne et utgangspunkt for videre handling.

Den andre fasen referer Sennefelt til som *mobilisering av konsensus*. På dette stadiet begynner bevegelsen å forsøke å spre de verdiene og idealene som man har blitt enig om innad i gruppen i løpet av den første fasen.

I den tredje fasen finner det sted en *mobilisering til handling*. I denne delen av mobiliseringen handler det om å aktivere aktører som sympatiserer med bevegelsens objektiver. Dette skjer under ledelse av bevegelsens opphavspersoner. Det er av avgjørende betydning at bevegelsens objektiver anses for å være instrumentelle i måloppnåelsen. God kommunikasjon og logistikk er av imperativ karakter for å lykkes. Men aller viktigst er legitimitet.³¹⁷

Den siste fasen, som Sennefelt altså supplerer med, kaller hun for *demobilisering*.³¹⁸ I denne fasen vil bevegelsen på den ene eller andre måten gå i oppløsning. Enten om det er en frivillig avvikling, eller om det er ved represjon.

Et annet moment som Sennefelt belyser, er viktigheten av å anerkjenne forholdet mellom utfordrerne og forsvarerne, eller opprørerne og sentralmakten om man vil. Ønsker man fullt ut å forstå hvordan/hvorfor en mobilisering skjer, må man også se nærmere på den mot-mobiliseringen som finner sted.³¹⁹

Etter å ha gått igjennom de viktigste bestanddelene av Sennefelt forståelse av mobilisering, som vi kommer til å vende tilbake til underveis i dette kapittelet, skal vi nå bevege oss videre og se nærmere på kullopprøret.

³¹⁶ Klandermans, 1988: s. 175 & s.178.

³¹⁷ Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Doktoravhandling, Uppsala Universitet, 2001: s. 31.

³¹⁸ For nyere lesning om demobilisering, se Christian Davenport, 2015: «*How Social Movements Die: Demobilization of the Republic of New Africa*».

³¹⁹ Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Doktoravhandling, Uppsala Universitet, 2001: s. 29.

Kullnekten; en kort redegjørelse.

Kullnekten er navnet på et opprør som fant sted langs Oslofjorden. Konflikten stod mellom bøndene som bodde innenfor sirkumferensen til Moss Jernverk, som var tvunget til å avlevere kull, men som nektet, og eierne av Moss Jernverk. Situasjonen tilspisset seg i årene 1780 og 1790-årene, men forholdet hadde vært problematisk helst siden utvidelsen av sirkumferensen i 1753. Da ble Ås hovedsogn, med Nordby og Kroer sogn, og Kråkstad med Ski sogn innviet i sirkumferensen, sammen med Skiptvet og Spydeberg i Østfold, og dessuten Enebakk på Romerike. Årsaken til utvidelsen ble begrunnet med planene om et kanonstøperi.³²⁰

En sentral skikkelse i handlingsforløpet er Bernt Anker. Han tok formelt over som eier av Moss Jernverk i 1783, etter å ha løst ut sine brødre.³²¹ I realiteten hadde Bernt styrt bedriften kontroll over bedriften alt siden 22. november, 1776, da hans onkel, Erich Anker, måtte selge unna eiendommen, mye på grunn av gjeldsproblemer.³²²

1780-årene var en periode med stor etterspørsel for både jern og tømmer, og det var derfor viktig å holde produksjonen oppe. Dette var ikke alltid en lett målsetning å innfri, spesielt ikke med en heller motvillig bondestand. Utgangspunktet for den misnøyen bøndene næret mot verkets ledelse var at de mente å ikke bli tilstrekkelig betalt for kullet de leverte. Ut ifra «vejenes længde og besværlighed» skulle bøndene motta «riktig betaling».³²³ Og hva som til enhver tid var «riktig betaling» skulle enten fastsettes etter avtale med verket, eller etter en takst bestemt av Oberbergamtet.³²⁴ Etter flere henvendelser fra Anker, som beklaget seg over situasjonen, bestemte Oberbergamtet seg for å nedsette en kommisjon. Mandatet til denne var å fastsette hva den enkelte gården skulle levere av kull. Den 22. juli blir allmuen invitert til forhandlinger, men oppmøtet var dårlig og i protokollene kan man lese om en «likegyldige» og dessuten «motvillig» allmue.³²⁵ Konklusjonene til kommisjonen var at allmuen var så trassig at man anså tvangsmidler som lite fruktbart.³²⁶ Dette er et symptom for den resignasjon som styresmaktene

³²⁰ Dørum, 2006: s. 413.

³²¹ Lauritz, 1950: s. 132.

³²² Lauritz, 1950: s. 125.

³²³ Dørum, 2006: s. 412.

³²⁴ Overbergamtet, også kalt Bergamtet, var fra 1654 det sentrale innenlandske styringsorgan for den norske bergverksnæringen.

³²⁵ Dørum, 2006: 414.

³²⁶ Dørum, 2006: 416.

på dette tidspunktet nok satt med.³²⁷ Akers umiddelbare løsning på problemet med manglende kulleleveranser var å innføre tvangsbot. Dette ble frarådet på generelt grunnlag av kommisjonen, og om et alternativ ivret den for at Anker heller måtte bestrebe seg på reiselengden for kullavlevering burde regnes fra bondens bopel, ikke fra kullmila.³²⁸

Anker oppnådde lite i 1785, og situasjonen synes heller å ha forverret seg i årene etter 1785. I 1794 fikk han, etter nye, innstendige klager, Oberbergamtet til å nedsette en ny kommisjon. Heller ikke denne gang var bøndene videre medgjørlige, men i større grad enn før førte de i penn hva de tenkte om situasjonen, og argumenterte for hvorfor de følte som de gjorde. Et eksempel på dette er de to likelydende brevene som bøndene i Ås og Kråkstad levert den 18. juli til kommisjonen, hvori de gjør det klart at de ikke kunne levere kull da kulldriften ville ruinere deres «næringsvej.»³²⁹ Et annet argument bøndene ofte brukte var at de hadde lite og dårlig skog. Dette stemte nok ikke alltid. Videre blir det fremmet påstand om at jernverket satte bøndene i gjeld, og da særlig gjennom forskudd på arbeidslønn, lån til investering i gården, matvarehandel o.l. Dette er et tema som har blitt behandlet av flere historikere, og da oppimot flere ulike jernverk. Et eksempel på en slik undersøkelse er Ingeborg Fløystad, og hennes artikkel «Jernproduksjonen på 1700-tallet».³³⁰ Et annet arbeid er Anne-Hilde Nagels hovedoppgave om Froland Verk fra 1974.³³¹ Noe annet som er gjennomgående for alle klagene som ble skrevet om kulleleveransene til Moss jernverk, var at bøndene henvendte seg til de lokale sorenskriverne og fogdene, heller enn direkte til kommisjonen.

³²⁷ Dørum, 2009: 6.

³²⁸ En kullmile er et anlegg for fremstilling av trekull.

³²⁹ Dørum, 2006: s. 418, jfr. Riksarkivet, Oberbergamtet, 16 U, Moss jernverk, to likelydende supplikker fra bøndene i Ås og Kråkstad til Oberbergamtet, begge skrevet i Drøbak 18. juli 1794.

³³⁰ Fløystad, 1982: «Jernproduksjonen på 1700-tallet. Noen data og problemer», *Historisk tidsskrift* 1982, 61. ss. 360–386.

³³¹ Nagel, *Privilegiene til Froland Verk*. Hovedoppgave, UiB, 1974: s. 15, 86, 218-220, 222-224, & 226.

Sammenstillingen.

For min sammenstilling av Lofthusopprøret og Kullnekten, vil jeg først begynne å se på likhetene ved de to opprørene. Deretter vil jeg ta for meg forskjellene jeg mener finnes. Til slutt vil det hele kunne ut i en konklusjon. Hovedformålet med denne komparasjonen er å isolere særtrekk ved Lofthusoppøret, som kanskje kan forklare hvorfor bøndene vant frem på de saksområdene de gjorde, og hvorfor kommisjonen dømte som den gjorde.

Likheter:

- 1) *Begge er bondeaksjoner som har lederskap, og som er organisert. Likevel er nok Lofthusopprøret den mest organiserte av de to, med en klar leder; Kristian Lofthus.*

Av de to bevegelsene, er det altså Lofthusbevegelsen som har det tydeligste lederskapet. Under kullnekten var det i ikke snakk om en enkelt lederskikkelse, men heller flere talsmenn.

I et brev fra 1804³³², som riktignok er litt etter vår periode, kan vi lese om beretningene til sognepresten i Ås, Augustinus Schielderup, og hans tanker om motstand og protest slik det hadde manifestert seg i hans distrikt tidligere tider. I følge ham begynte gjerne misnøye og protester med «rygtespredning» og «stærke og modige ord fra de mest fremfusende karles læber». Så kunne ordene «spredde sig som ilden», og mange kunne la seg «gribe og henrive med i misnøyens vind». Men presten legger til at det var «sædvane» blant bygdefolket å samles på enkelte gårder eller på kirkebakken for «at gjøre raadslagning om hvorledes de kunde faae sin vilje igjennem».³³³ Han forteller videre at allmuen hadde et lederskap «med forbindelser til andre bøgders store mænd.

Som Dørum trekker frem, og som allerede er nevnt, var det en håndfull godseiere som særlig fremstod som patroner og talsmenn. En av dem var generalmajor Jasper von Lützow, som eide Tom herregård i Råde. Ellers var bøndene i Follo alliert med godseierne på Tronstad, Evje,

³³² Dørum, 2006: s. 428.

³³³ Dette vil være noe vi kjenner igjen i fra Sennefelts fire faser av mobilisering, og dette eksempelet er en del av fase én; *dannelsen av konsensus*.

og Ellinggård.³³⁴ Dessuten var trelasthandlere, som Carlsen-familien i Drøbak gode å ha i støtte. På Hurumlandet var justisråd Jan B. Blom og Peder Hersleb Essendorp talsmenn.³³⁵

Som vi skjønner var det flere talsmenn og «ledere» i sving under Kullnekten enn under Lofthusopprøret. Et annet poeng her er at forholdet mellom bøndene og de nevnte talspersonene var et annet enn forholdet mellom Kristian Lofthus og hans tilhengere. For mens godseierne langs Oslofjorden handlet mer ut ifra egne kapitalistiske motivasjoner, var Lofthus ute etter å korrigere borgerstandens udåder på vegne av allmuene. Dette til tross for de splidene og stridene han havnet i med borgerskapet jfr. alle rettssakene han var innblandet i.

Et annet moment i denne sammenheng er at mens Lofthusopprørerne fant gehør hos kommisjonen, oppnådde aldri bøndene under kullnekten dette i samme utstrekning. En av årsakene til dette kan være den særegne sammensetningen av Lofthuskommisjonen, bestående av bondevennlige, og ellers opplyste, embetsmenn, mens bergretten under kullnekten kanskje ikke hadde en like bondevennlig kommisjon. Kan dette ha noe med de kapitalistiske kreftene som var i sving under kullnekten å gjøre? Dessuten er det noe med det felles narrative som bøndene til en viss grad delte med øvrigheten, nettopp fordi den lar seg representere ved menn som Moltke og Adeler. Både Moltke og Adeler hadde sett hva hunger gjorde med allmuen. De hadde begge sittet i lokalforvaltningen som øvrighetens representanter. Men hvorvidt den resonansen bøndenes klager vant i amtmann og stiftamtmann bygger på medynk, en større forståelse for lidelsene bøndene måtte utstå, om det var som følger av en slags kantiansk deontologisk tankegang, eller en kombinasjon av alle de ovenfor nevnte, vites ikke. Dernest kan man diskutere forholdet mellom en dømmende kommisjon, og en undersøkelseskommisjon, som jo kommisjonen under Kullnekten var, og hva det har å si for utfallet. Men dette blir det ikke rom til her.

³³⁴ Dørum, 2006: s. 424.

³³⁵ Dørum, 2006: s. 416.

2) Begge aksjonene utgjør protester og motstand mot tvangssystemer.

Som vi har sett i redegjørelsen for Kullnekten, var det stor misnøye med de tvangspålagte kulleveransene til Moss Jernverk. Og på toppen av dette; de lave prisene. Men denne ordning var likefult legitim, mye fordi den var hjemlet. Dette med utgangspunkt i den store bergordinansen av 1683 og interimsprivilegiene av 1687.³³⁶ Ut av disse sprang det frem flere spesielle verksprivilegiene som Moss jernverk fikk ved grunnleggelsen i 1704. Et slikt privilegium var å få nytte seg av sirkumferensen. Dermed ble det naturligvis viktig for bøndene rundt Oslofjorden å komme seg ut av dette.

For egder og telemarkinger handlet opprøret om et oppgjør med oppgjør med arendalsborgernes kreditt- og handelssystemet, som skapte gjeldbundne bønder som måtte levere tømmer til dårlige priser, som mottok dårlige og dyre varer fra borgerne. Til dels rettet Lofthusreisninga seg mot maktovergrep fra embetsmenn, som tok seg altfor godt betalt for embetshandlinger.

I forlengelsen av dette kan vi slå fast at begge opprørene er reaktive responser på en øvrighet som utøver, det disse bøndene opplever som urettferdighet.³³⁷

Forskjeller:

1) Moss Jernverk nøt en større legitimitet, rent juridisk.

En motsetning, som ligger bakenfor den fellesnevneren som er motstand mot tvangssystemer, er det faktum at Mens Moss jernverks tvangssystem var lovlig og nøt en viss legitimitet, var arendalsborgernes tvangssystem moralsk mer tvilsomt. Dette også sett med regjeringens øyne. Også i protokollene som kommisjonen, som blir nedsatt mye pga regjeringens betenkeligheter, kommer det til uttrykk en hel del forbehold med diverse ordninger slik de hadde blitt praktisert.

³³⁶ Dørum, 2006: s. 412.

³³⁷ Jfr. Tilly: 1977: ss. 153-163. Her, i denne artikkelen, skriver Tilly om tre ulike typer *kollektive aksjoner*. Man har konkurrerende aksjoner, reaktive aksjoner, og proaktive aksjoner.

2) *Lofthusreisninga var langt mer alvorlig og rommet sterkere konfliktstoff.*

Dette at Lofthusopprøret rommet sterke konfliktstoff, og dessuten et bredere spektrum av anklager, førte nok til at det ble benyttet kraftigere virkemidler fra alle parter. Anklagene fra bøndene var mye mer alvorlige, truende og provoserende, og skremte også regjeringen. Kristian Lofthus søkte direkte støtte fra prinsen to ganger ved å søke audiens i København etter reise over havet. I Telemark og Agder ble det organisert en stor bondehær. Fogden møtte 2000 sinte bønder, og den selvsamme fogden, den ulykkelige Krigsraad Dahl, ble tatt til fange.³³⁸

Videre verserte det rykter om at det forelå planer om å mobilisere en stor bondehær. Denne skulle dra til Kristiansand for å sikre lederen fritt leide. Disse ryktene førte til stor militær mobilisering. Regjeringen fryktet opprør, og som vi har sett i denne oppgave, ønsket unnlot myndighetene å fengsle andre enn Lofthus under prosessene, mye for å unngå en ytterligere eskalering. Soldater var blitt satt, så konflikten hadde potensial til å bli langt mer voldelig og gjerne blodig enn den endte med å bli.

Bøndene fikk bare delvis støtte fra embetsverket, og fikk tyngden av øvrighet og regjeringen mot seg. Lofthusreisninga falt sammen, men kullbøndene vant fram. Bruken av en bondehær, eller kanskje mer presist ideen om å skulle mønstre en bondehær, ble av myndigheten opplevd som et svært dramatisk virkemiddel, noe som utløste strenge straffereaksjoner. Samtidig søkte å regjeringen å komme bøndene i Agder og Telemark i møte med å opprette en kommisjon.

3) *Regjeringen kunne ikke se mellom fingrene med Lofthusreisninga, (til forskjell fra Kullnekten).*

Dette punktet overlapper med punkt nr. 2. Lofthusopprøret ble oppfattet som truende og farlig, og man så for seg at den fort kunne få stor oppslutning. Den truet den sosiale orden og samfunnssystemet. Til tross for dette oppnådde bøndene i Agder og Telemark å bli hørt på sikt, med innføring av et nytt sportelsystem og ved opphevelsen av kornmonopolet for hele det

³³⁸ Se s. i denne oppgaven, men også Koht, 1975: ss. 329-330.

sønnafjellske, som var prosesser hvis sporer var plantet lenge forut i tid, men som med opprørets konklusjon fikk sin oppblomstring. Med dette må vi kunne si at Lofthusopprøret nok kunne støtte seg på gode moralske argumenter, som myndighetene måtte ta på alvor. Men virkemidlene ble for utfordrende.

Kullnekten var nok for regjeringen aldri et spørsmål om at man her kunne risikere landefreden. Det ble kanskje aller helst sett på som noe som angikk Moss Jernverks eiere, og de lokale bøndene.

4) *Regjeringen interesserte seg lite for kullstriden.*

Kullbøndene brukte mer forsiktige og mindre truende virkemidler. Bøndene hadde benyttet seg av den lovlige protest formen, og gått veien om det lokale embetsverket.³³⁹ Dette i alle fall opp til et visst tidspunkt. Videre utover måtte øvrigheten bare avfinne seg med at aksjonsformer som sabotasje, allmuesamlinger, møter, og til slutt full leveringsnekt fant sted.³⁴⁰ Aksjonsformer som i prinsippet var ulovlige.

Det å prøve å gi et svar på motivasjonen for sentralmyndighetens gjensvar, er noe Nils Erik Villstrand har gjort et forsøk på i boka *Anpassning eller protest*. På dette punktet fremmer han et skjema.³⁴¹

³³⁹ Dørum, 2006: s. 418.

³⁴⁰ Dørum, 2009: s. 6.

³⁴¹ Villstrand, 1992: ss. 31-38.

Bejaet	1.	2.
Tolerert	3.	4.
Bekjempes	5.	6.

Ref. figur, s. 32 i *Anpassning eller protest*.

Hvor 1= Positiv tilpasning.

2= Positiv protest.

3= Nøytral tilpasning.

4= Nøytral protest.

5= Negativ tilpasning.

6= Negativ protest.

Med utgangspunkt i dette skjemaet kan det være fristende å plassere Kullnekten i kvadrant nr. 3 og 4. For Lofthusopprørets del vil kanskje størstedelen av begivenhetene befinne seg i kvadrant nr. 5 og 6; opprøret var ifra myndighetenes standpunkt en helt uholdbar situasjon.

Likevel er ikke denne modellen uproblematisk å anvende. For hvor plasserer motstridende interesser seg? Vil dette være tilpasning, eller protest? Og vil det være av det som Villstrand benevner som positiv eller negativ tilpasning/protest. Og hva med allianser? Dette skriver ikke Villstrand noen ting om. Hans fokus er smalere enn som så, og det kan virke som om han utelukkende har prototypen på et skandinavisk bondeopprør i bakhodet når han setter opp sin modell. Det eneste hintet om allianser jeg klarer å se er at den svenske adelens leilendinger i Mälaren-distriktet ikke ble skrevet ut, og at dette kanskje kan tenkes på som en slags allianse på topp-plan - mellom hær og adel. Derfor er det folk i de marginale områdene som får presset: Finland - Småland, Norrland. Men poenget må være at allianser fant ofte sted, som for eksempel

under Kullnekten. Dermed vil jeg hevde at Villstrands modell ikke kan tenkes på som en generell modell som den har blitt.³⁴²

Uavhengig av skjemaet, mener jeg å se at en av de viktigste årsakene til at myndighetene ikke agerte ytterligere kohesivt, var at kullbøndene hadde sterk støtte fra deler av embetsverket. De lokale embetsmennene, amtmennene og fogdene, likte dårlig verkseier Bernt Anker. Han ble opplevd som arrogant og egenmektig.³⁴³ Derfor gav disse embetsmennene en slags støtte til de protesterende bøndene. Hvorvidt det var snakk om en genuin sympati, er vanskelig å si. Det var det i alle fall i ikke snakk om fra det sentrale embetsverkets side.³⁴⁴

Regjeringen i København interesserte seg lite for kullstriden. Derfor kunne ikke Anker, som nok hadde kontakter ved hoffet, ikke belage seg på hjelp derfra. Denne manglende interessen fra sentralt hold gjorde det da også vanskelig å tvinge frem en levelig løsning for verket og verkseierens del. Likevel er det nok rimelig å anta, mener Dørum, at kommisjonene har bidratt til å holde kulleveransene på et visst nivå, opprøret igjennom.³⁴⁵ Bøndene ble også møtt med forståelse når kulldriften kom i konflikt med trelasthandelen.

Kullbøndene greide over tid å drive gjennom Kullnekten, og etter hvert tvinge verket på defensiven.

5) *Under Kullnekten var det de eldste som talte partens sak, mens under Lofthusopprøret var det de unge kreftene som fikk slippe til.*

Rent intuitivt skulle man kanskje tenke seg at det vil falle seg naturlig at de eldste mennene som stod for ordføringen. Men da har man ikke satt seg inn i hvordan status og alder ikke nødvendigvis var utbyttbare variabler. Dette er noe den engelske historikeren Steve Rappaports har sett nærmere på.

³⁴² For et eksempel på en slik utvidet fortolkning av Villstrands modell, se; Kasper Kepsu, 2014: *The Troublesome Province. Reduction, Tax Farming and Peasant Resistance in Swedish Ingria at the End of the 17th Century*. Helsingfors: The Finnish Society of Science and Letters, Helsingfors, Finland. ss. 20-21.

³⁴³ For mer om Bernt Ankers noe lunefulle personlighet, se; Per Holck, 2005: *Bernt Anker. Samtid, liv og forfatterskap*, Solum forlag, s. 33.; Øyvind Davidsen, 1944: *Bernt Anker i nytt lys*, Cammermeyers boghandel 1944, s. 117 ff., og s. 19, 25 & 57.

³⁴⁴ Dørum, 2006: s. 420.

³⁴⁵ Dørum, 2006: s. 420.

Han argumenterer for at for eksempel lærling gjerne stod under det strenge regime av sin lærer, og ville i en slik relasjon alltid inneha status som barn, selv om vedkommende lærling gjerne var for ungdom å regne etter dagens referanserammer. Milepælen er, mener Rappaport, når læretiden avsluttes, og økonomisk uavhengighet oppnås. Dette medførte også en fundamentalt annerledes voksenstatus i samfunnet for den det gjaldt.³⁴⁶

Kan det å ha vise seg som dyktig gårdbruker og dessuten som et habilt familieoverhode³⁴⁷ ha gitt menn som Omund Karlsen og Ole Gregers den autoriteten og legitimiteten disse 30-åringene trengte for å kunne samle allmuen rundt et budskapet som Lofthusopprøret bygde på?

Autoriteten til de eldre talspersonene³⁴⁸ som er å finne under Kullnekten, var nok basert på mer materielt grunnlag. Vi vet at (noen av) disse mennene innehadde gods, og stod i så måte i en opphøyd stilling rent statusmessig. Flere av de andre var selveiende bønder. Var de da av en høyere alder? Eller var også disse talsmenn under herrer, helt nedi 30-års alderen? Det har ikke lykkes meg å få undersøkt dette nærmere. Da jeg gikk til arkivet, og til den nye referansen for Overbergamtet, var ikke bondeklagene å finne. Det kan hende de er oppbevart på en annen referanse, under Overbergamtets innkomne brev for 1785³⁴⁹, men dette har jeg ikke fått undersøkt.

³⁴⁶ Rappaport, 2002: ss. 326.

³⁴⁷ Mer om familiestiftelse som et statustrinn, se; Sarah Elizabeth Mawhinney, «*Coming of Age: Youth in England, c. 1400-1600.*» Doktoravhandling, University of York, 2015, men også; Hilde Sandvik, 2015: «Vilkårene for stemmerett etter Grunnloven» i Kirsti Strøm Bull (red.): *Borgerrolle og borgerrett*. Oslo: Dreyerforlag. ss. 81-82.

³⁴⁸ Her har jeg måttet gå til arkivet. I følge referansen som er oppgitt i Dørums artikkel fra 2006 på s. 414 note 24, skal kommisjonens rapport fra 22.-26. august 1785 ligge i RA Overbergamtet 16 U Moss jernverk. Hele dette arkivet, (Overbergamtet 1621-1830) ble i 2019 flyttet, fra Riksarkivet i Oslo, til Statsarkivet på Kongsberg, og har i dag arkivreferansen EA-2885.

³⁴⁹ Statsarkivet, Kongsberg: EA-2885.

Kapittel 9: Konklusjoner.

I det følgende, avsluttende kapittelet, følger mine konklusjoner. De er ordnet etter kronologisk rekkefølge, slik de opptrer i denne oppgaven.

9.1: Supplikkene; innhold.

Som vi har sett, inneholder supplikkene jeg har undersøkt klager som knytter seg til flere problemer ved maktutøvelsen til den lokale øvrigheten, men særlig dreier det seg om sportulering, kjøpmenn som tar for høye priser på korn, og selger varer av dårlig kvalitet³⁵⁰. Men også fogder, lensmenn og sorenskrivere som tar for høye sportler. Dessuten blir skyssordningen, Froland jernverk og utskrivningen av soldater påklaget. Og en hel del skatter og avgifter,³⁵¹ som for eksempel de skatter og avgifter som var ment å skulle finansiere radesykehusene, og som skulle innhentes blant allmuen i stiftet gjennom skatter og avgifter.³⁵² Som Fiskaa skriver, vedkjenner ikke alle sognene seg til eksakt de samme klagene, men bredden og mangfoldet i misnøyen er et uttrykk for at supplikantene, på tvers av fogderiene, delte en generell forståelse av øvrigheten; problemet var av systematisk karakter. Problemet lå ikke hovedsakelig på individnivå.³⁵³

9.2: Supplikkene; strategi og argumentasjon.

Bøndene benytter seg av en hel rekke ulike strategier, implisitte og eksplisitte, når de fremsetter sine klager i supplikkene. I konklusjonen av sin masteroppgave mener Ingrid Fiskaa å se at øvrigheten benyttet seg av en splitt og hersk-teknikk ovenfor allmuen.³⁵⁴ Dette ble gjort for å bryte opp samholdet, og fant blant annet sted under utspørringene ved kommisjonen. Jeg mener å se at også bøndene benytter seg av en splitt og hersk-taktikk, i sine supplikker. De

³⁵⁰ Se s. 65 i denne oppgaven.

³⁵¹ Forhøyrsprotokollen, pakke 7 V, og Lofthuskommisjonen si innstilling 22. og 27. november 1787, pakke 7 VIII, RA.

³⁵² Se s. 53. i denne oppgaven.

³⁵³ Ingrid Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009. s. 52.

³⁵⁴ Ingrid Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009. s. 119.

setter lokale myndigheter, oppimot regjeringen i København. Noen ganger gjøres dette på en subtil måte, andre ganger mer eksplisitt, som en supplikk fra Sauherad prestegjeld i Bratsberg amt kan stå som eksempel på. Den er signert den 16. august, 1785. I venstre marg som vanligvis, og som også i dette tilfellet, oppsummerer hovedinnholdet i klagen, kan vi lese følgende:

Allerunderdanigste bøn og beguering fra samtlige Bønder af 4 Præstegjeld nemlig Holden Beø Soufde og Hitterdal i dit Rige Norge i Nordrettillemarken og Brasberg Amt beder allerunderdanigste at Kongen vil befalle at Amtmand Melke [sic] skal fra sig levere Vores Ducomenter og dem bringe self i kongens hender Som er med 32 Signetter forseylet og underskrevet.³⁵⁵

Her har altså bøndene presentert sine regnskapsbøker for amtmann Moltke (mest sannsynlig med en klage), og deretter blitt fratatt bøkene. Hva dette skulle bety, kan jeg ikke gjøre mening ut av, men poenget er at bøndene rapporterer det til København.

Når det gjelder argumentasjonen som anføres i supplikkene, vil jeg hevde at dette vitner om supplikanter som har satt seg grundig inn i gjeldende ordninger, og som i det store og hele forstår dem.

Dette kan fremstå som et paradoks, ettersom at supplikantene jo klaget over et uforståelig sportelloverk. Hvordan kan de så til de grader vinne eierskap over noen sakskompleks, samtidig som de forviller seg i andre? Dette må forklares. Slik jeg ser det kan det være tre mulige forklaringer på dette; Enten 1) er dette et tegn på at sportelloverket virkelig var ugjennomtrengelig for den alminnelige bonde, og at det er denne frustrasjonen supplikantene, som gjerne hadde en større innsikt i sakene, ønsket å komme til livs. I denne forklaringen vil lagdelingen mellom den gjengse bonde, og de som komponerte supplikkene være av betydning. Eller 2) er det sportelloverket *spesielt* som fremstår som uforståelig for bøndene. Dette vil forklare hvorfor supplikantene med større letthet klarer å navigere seg innen de øvrige

³⁵⁵ Supplikk fra flere allmuerepresentanter, 16. august, 1785, skap 16, pakke 7 I, RA.

saksområdene. Eller 3) er dette nok et utslag av den strategien James C. Scott mener finner sted i den offentlige kommunikasjonen, *public transcripts*, hvor allmuen inntar en rolle.³⁵⁶

Om vi går videre, mener jeg å se at bøndene ikke bare evnet å påpeke problemer ved status quo. De kom faktisk med alternative forslag og løsninger som var ment å skulle bøte på de påklagde utfordringene. Et eksempel på dette finner vi i kommisjonens forestillinger, datert til den 17. januar, 1787, hvor representanter fra Øyestad prestegjeld, og «annexet Fiere Sogners Almue»³⁵⁷ har møtt mannsterke opp i Kristiansand for å legge frem sine klager. De var minst 30 i antall. Under post k) kan vi lese:

....ønskede Almuen i sær Tilladelse til selv at brænd....Dette Almuens Ønske, har i særdeleshed sin Grund i den Erfaring samme har om fremmed BrændeviinsForfalskning, og om de for Sundheden skadelige Følger, som i sær fransk Brændeviin drager efter sig...³⁵⁸

Her argumenterer bøndene med et ut ifra et folkehelselig rasjonale.³⁵⁹ Og det er et logisk argument som sådan. Også når det gjelder kornmonopolet, og problemet med å forsyne seg og sin familie med mat, kommer bøndene med helt konkrete løsningsforslag på problemet; enten gå tilbake til en fri innførsel av korn med en moderat toll, eller å virkelig ruste opp kornmagasinene.

En annen argumentasjon bøndene kommer med er egentlig et forsøk på en slags omfordelingspolitikk. Bøndene viser til at borgerstanden lever i luksus, men betaler lave skatter, mens bøndene selv må betale dyrt for import av varer. Gjerne basisvarer, som må til for å overleve. Kunne ikke Kronen skattlegge tyngre varer som faller inn under luksusforordningene?

Med de ovenfor nevnte eksemplene mener jeg å vise at bøndene som signerte supplikkene, eller i alle fall de som dikterte dem, hadde stor innsikt i samtidens politiske og økonomiske situasjon. Derfor vil jeg hevde at man må kunne kalle dem for politisk bevisste, og oppvakte, bønder.

³⁵⁶ Se s. 17.

³⁵⁷ Øyestad prestegjeld omfattet i 1797 Øyestad, Fjære, Froland og Hisøy.

³⁵⁸ Løyland, 2018: s. 90.

³⁵⁹ Se s. 67.

Når det gjelder motargumentet for dette, altså at bøndene under kommisjonen later til å være enfoldige og uvitende, mener jeg at teorien til Thomas Ewen Daltveit Slettebø langt på vei kan forklare dette. Det fant sted et slags teater, hvor bøndene spiller sin rolle, øvrigheten sin.³⁶⁰ Det var bevisst taktikkeri.

9.3: Fredrik Moltke; en forutsetning for at bøndene vant gehør.

I denne oppgaven mener jeg å ha vist at Moltke var en helt sentral aktør, på generelt grunnlag, men spesielt opp imot gehøren som bøndene vant hos kommisjonen. Jeg vil altså hevde at en av hovedgrunnene til at bøndene vant frem ovenfor kommisjonen var at kommisjonens medlemmer, og da særlig Fredrik Moltke, i utgangspunktet utviste en forståelse for bøndenes situasjon. Allerede i 1783 kan vi lese om hvordan den unge amtmanden den gang stilte seg bak det som av Rentekammeret ble beskrevet som gjenstridige sageiere.³⁶¹ (De nektet å betale skatt i form av tiende). Og har vi ikke sett også andre steder at især Moltke innehadde noe som kanskje kan omtales som liberale holdninger ovenfor allmuen? Han skriver dessuten i et brev til København, fra 1784, gjengitt slik det står på trykk i verket *Porsgrunns historie* at...

De bøkene som bøndene har fra disse kjøpmenn, gir et uimotsigelig bevis på at disse ulykkeliges klage langt fra er overdreven og at de billigen bør ansees for de usleste og mest undertrykte undersätter Kongen har.³⁶²

Med dette har Moltke, allerede før han tiltrer som kommisjonsmedlem, underminert kjøpmennenes troverdighet. Noe som kan sees på som et paradoks, dersom Moltke ønsket å sikre kjøpmennenes gunst hos regjeringen, slik som Herstad hevder. På denne bakgrunn kan man anføre, som en innvending til Herstads argumentasjon, at saken kanskje er mer kompleks enn som så. At det ikke utelukkende var økonomiske vurderinger som lå til grunn for den endelige slutningen som kommisjonen traff på dette saksområdet. Jeg mener å se at Moltke, i alle fall for

³⁶⁰ Se s. 17.

³⁶¹ Tønnessen: 1956. s. 385.

³⁶² Tønnessen: 1956. s. 447.

sin egen del, hadde en *oppriktig* medlidenhet med bøndenes situasjon, og faktisk ville avhjelpe denne. Han hadde virket som øverste embetsmann på lokalplan, og han hadde sett lidelsen med sine egne øyner.

Når det gjelder bondevennlige kommisjoner, er dette noe både Koht og Sverdrup behandler.³⁶³ ³⁶⁴ De mener begge å se bondevennlige innslag ved undersøkelseskommisjonen etter Strileopprøret. Dette mener jeg kan forklare en hel del, også når det gjelder Lofthuskommisjonens konklusjoner. At opplysningsidealene hadde slått rot, både i embetsstanden, så vel som hos bondeeliten, er noe flere historikere har behandlet.³⁶⁵ At Moltkes handlinger og beslutninger er frukten av disse idealene, kan ikke utelukkes.

9.4: Kommisjonens synspunkter.

Som vi har sett gav kommisjonen bøndene rett på en rekke saksfelt. Det vil si; ovenfor de skyldige bakmennene reagerer kommisjonen med største voldsomhet. Det er egentlig et ønske om å fullbyrde en dødsstraff ovenfor Kristian Lofthus. Dette for å avskrekke allmuen fra lignende adferd i fremtiden. Når det gjelder klagen over sportelordningen, kornhandelen, radesykehusene og brennevinsforbudet, var dette noe som kommisjonen kunne ha forståelse for. Men motivasjonene var ikke gjennomgående de samme, og heller ikke alltid opplagte. Selv ikke for den som har lest kommisjonens protokoller.

Den gjeldende sportelordningen var for kommisjonen viktig å endre. Staten var avhengig av legitimitet ovenfor borgerne, og dersom der var utro embetsmenn i statens tjeneste, ville disse kunne underminere kongemaktens fundament. Dette måtte bøtes på, og dette legger ikke kommisjonen skjul på. De utro tjenestemennene måtte fratres. Om det alltid var snakk om en reell straff kan diskuteres, ettersom at noen av embetsmennene bare ble forflyttet, og gjerne også forfremmet.³⁶⁶

³⁶³ Koht: 1975: s. 301. Sverdrup: 1921: s. 91.

³⁶⁴ Slettebø: 2012. s. 83.

³⁶⁵ Dørum: 2016. s. 98-99.

³⁶⁶ Ingrid Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009. s. 10.

Når det kommer til kornhandelen, har vi sett at kommisjonen også på dette området gav bøndene medhold i klagen; situasjonen var uutholdelig, og fordret en avhjelping. Selve motivasjonen for å agere som kommisjonen gjorde på dette sakfeltet, har blant andre Herstad kommentert på. Han mener at denne slutningen for det meste bygger på et ønske om å avvikle en kornhandel som ikke tjente norske kornhandlere, men at en argumentasjon som gikk gjennom den norske bonden ville oppnå større appell i København.³⁶⁷ Fiskaa skriver at «dette samsvarte godt med den framveksande politiske ideologien i samtida: økonomisk liberalisme.»³⁶⁸ Dette kan være en mulighet. En annen mulighet er at det fantes et bondevennlig innslag representert ved kommisjonens medlemmer, som jeg argumenterer for i avsnittet ovenfor. Det fantes selvfølgelig embetsmenn, både i de ulike kommisjonene, og i embetsverket ellers, som heller gav sin støtte til borgerskapet når det gjaldt kornhandel-problematikken. Men dette ville variere, fra personlige sympatier, til ulike posisjoneringer i makthierarkiet. På bakgrunn av dette vil det strengt talt være vanskelig å konkludere på hvorvidt opphevingen av kornmonopolet utelukkende var til fordel for bøndene, eller for borgerne, som i et slags nullsum-spill. Og det vil være forkastelig å indusere, fra noen bønders bedre vilkår, til alle bønders økte livskvalitet. Dette mye fordi det som kom til etter opphevingen av monopolet, en oppstyking i mindre privilegier, naturligvis ikke var noe uniformt og generelt, som jo kornmonopolet hadde vært. Dette er et område som fordrer mer forskning.

Sett under ett fikk bøndene medhold av kommisjonen i tre av 18 klageposter. En av de tre postene som førte til et uforbeholdent medhold gjaldt nettopp fri kornimport.

9.5: Nettverk.

Som jeg har vist, er nettverk av helt sentral betydning for å kunne skape momentum i et hvilket som helst opprør. Dette vet vi ifra Bert Klandermans sin inndeling i mobiliseringens fire faser.³⁶⁹ Ved min nokså beskjedne nettverksanalyse, mener jeg å ha vist at også det nettverket som

³⁶⁷ Se s. 79 i denne oppgaven.

³⁶⁸ Ingrid Fiskaa, *Statsmakta og Lofthusreisinga*. Masteroppgave, UiO, 2009. s. 95-96.

³⁶⁹ Klandermans, 1988: s. 175 & s.178, jfr. s. 92 i denne oppgaven.

Lofthusopprørene inngikk i var en absolutt forutsetning for at opprøret fikk den rekkevidden det tilslutt oppnådde. Foruten om det nettverket som jeg mener å ha avdekket at Gunder Gundersen, Terkel Johansen, Omund Karlsen og Ole Gregers inngikk i, var Kristian Lofthus, gjennom slektene på Veding og Gauslå, i familie med «halve Herefoss», som Sætra skriver det.³⁷⁰ Og bare ved å se på hvor vitaliserende de hendelsene som utspant seg i Herefoss sogn tidlig i opprørets dager var, blir det klart at nettverk, og da gjerne i form av slektsnettverk, har hatt mye å si for Lofthusopprørets videre utvikling, og betingede suksess.

Et annet funn av interesse, som jeg gjorde gjennom komparasjonen, er at mens Kullbøndene hadde et mer vertikalt, hierarkisk nettverk, mener jeg å se at Lofthusopprøret karakteriseres ved en nokså horisontal struktur.

9.6: Komparasjon.

Selve hovedformålet med komparasjonen jeg har foretatt, mellom Lofthusopprøret og Kullnekten, var å forsøke å belyse særtrekk ved Lofthusopprøret. Særtrekk som jeg kanskje ellers ikke hadde kommet til å oppdage. Disse særtrekkene håper jeg at kanskje kan forklare hvorfor bøndene vant frem på de saksområdene de gjorde, og hvorfor kommisjonen dømte som den gjorde.

I komparasjonen jeg har foretatt er det noen momenter som utkrystalliserer seg. Det som gjerne er likt for begge bondeaksjonene er at de har et lederskap, og er organisert. Lofthusopprøret er nok likevel det mest og best organiserte av de to, med en klar leder; Kristian Lofthus. Videre mobiliserer begge aksjonene til protester og motstand mot tvangssystemer. For kullbøndene dreier det seg om en påtvungen produksjon og avlevering av kull til Moss jernverk. Dette for altfor lave priser. For bøndene bosatt i Agder og Telemark, handler det om et oppgjør med arendalsborgerne kreditt- og handelssystemet, som skapte gjeldbundne bønder som måtte levere tømmer til dårlige priser, og som mottok dårlige og dyre kjøpevarer fra borgerne. Noe som medførte kredittkjøp, og gjeldbundne bønder. Til dels rettet Lofthusreisninga seg mot maktovergrep fra embetsmenn, som tok seg altfor godt betalt for embetshandlinger. Mens Moss

³⁷⁰ Gustav Sætra, 1996: ftn. 25, s. 155.

jernverks tvangssystem var lovlig og n t en viss legitimitet, var arendalsborgernes tvangssystem moralsk mer tvilsomt, også sett med regjeringens øyne. Det ble da også opprettet en domskommisjon. Lofthusopprøret ble ansett for å være langt mer alvorlig, enn kullnekten, og rommet da også kraftigere konfliktstoff, noe som førte til langt kraftigere motsvar fra myndighetens side. Dette ble opplevd som en trussel, også i København. Dette, imens kullop ret ble opplevd som mindre vesentlig.

Både Lofthusopprørerne og kullbøndene vant fram, hver på sin m te. I Telemark vant bøndene fram ovenfor kommisjonen på noen punkter, og ble straffet hardt på andre. Også bøndene langs Oslofjorden vant en delvis seier. En seier som kanskje kan omtales som en mer umiddelbar en. For som Dørum sier hadde kullbøndene da også «bare enkle krav knyttet til høye priser for kull og frakt.»³⁷¹ Satt opp imot dette, kan vi si at Lofthusb ndene vant en mer langsiktig seier, med blant annet innføringen av et revidert sportelreglement, bedre vilkår for handel, og lettelser i noen skatter og avgifter.³⁷²

Som vi har sett i denne oppgaven, var Lofthuskommisjonen todelt i sin domsavsigelse; på den ene siden m tte og skulle de skyldige dømmes strengt, og fremstå som et preventivt eksempel, men på den andre siden søkte regjeringen å komme bøndene i Agder og Telemark i møte med å opprette en (egentlig flere) kommisjon(er). Noe av motivasjonen for dette, var å opprettholde en viss legitimitet for det gjeldende styret.

³⁷¹ Dørum, 2006: s. 428.

³⁷² Jeg nevner her ikke opphevelsen av kornmonopelt som et utfall, fordi kausaliteten i så henseende er mer komplisert enn som så.

Kapittel 10: Videre forskning.

I arbeidet med denne oppgaven, er det flere elementer som jeg gjerne skulle ha behandlet mer utførlig, men som det ikke ble tid eller rom til å ta med i dette arbeidet.

Det første momentet jeg mener det kunne ha vært interessant å se nærmere på, er hva de militære protokollen gjengir om situasjonen i og rundt Arendal og Kristiansand under tiden av Lofthusopprøret. Jeg har ikke fått tilgang på disse, grunnet COVID-19, men dette vil jeg oppfordre til videre forskning på. Noen av de aktuelle korrespondansene og militære kildene som angår Lofthusopprøret er tatt inn materialet fra det danske kanselli (skapsakene). Her, i dette materialet, finner vi militære rapporter som har gått til myndighetene i København. Disse er enten referert til, eller og lagt til som vedlegg. Dette på lik linje som med de sivile rapportene. Ved siden av dette vil det nok også ligge noe i Statsarkivet i Kristiansand.³⁷³

Et annet aspekt, som jeg tror kunne vært av fruktbarhet å sett nærmere på, er de kontaktene som Lofthus pleiet med medsammensvorne i nabofylkene. Dette vil være et omfattende og tidkrevende arbeid. Men ved å gjennomføre en slik undersøkelse, tror jeg man ytterligere vil kunne forstå hvordan Lofthusopprøret relaterte seg til det bondeopprøret som fant sted i Agder omtrent på samme tid. Dette, uten i så måte å antyde at reisingen i Telemark er å forstå som et haleheng til opprøret i Agder. Det later heller til at Telemarkingene var først ute.

Et tredje element som jeg tror kunne tilføre litteraturen noe, vil være å ta utgangspunkt i skattestreiken som fant sted i Nedenes fogderi, Råbyggelaget, og Bratsberg. Gjerne med utgangspunkt i årene mellom 1780 og 1790. Dette skriver Sverre Steen mer om i sitt verk *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bind 7.³⁷⁴ Gjennom en slik undersøkelse vil man gjerne kunne belyse enda mer av de historiske begivenhetene som fant sted i tiden like før, under, og like etter Lofthusoppøret.

³⁷³ Dette klausulerte materialet hører til serie; Gh – Militære saker; SAK/1271-0005/G/Gh.

³⁷⁴ Steen, 1933: s. 121-122.

11: Kilder:

11.1: Utrykte kilder:

Riksarkivet (RA)

Transkriberinger ifra Det Danske kansellis skapsaker – Lofthuskommisjonens arkiv, skap 16.

- Pakke 7 I: supp. 17. mai, 1785., supp. 16. august, 1785., supp. 2. desember, 1786.,
- Pakke 7 II: Brev fra Finne, 16. mars, 1787., supp. 27. mars, 1787., supp. 1. april, 1787.,
- Pakke 7 III: supp. 29. januar, 1786., supp. 28. januar, 1787., supp. 4. april, 1787., supp. 13. august, 1787,
- Pakke 7 IV: supp. 12. april, 1786.
- Pakke 7 V: supp. 5. desember, 1786.
- Pakke 7 VI: supp. 15. mars, 1787., supp. 21. september, 1787,
- Pakke 7 VII: supp. 10. april, 1787., supp. 24. juni, 1786., rapport fra Adeler, til regjeringen i København, datert 9. oktober 1786., Pro memoria, Danske Cancellie 26 mars, 1788.
- Pakke 7 VIII: supp. 14. juni, 1786., supp. 8. august, 1787., Brev, Moltke, 5. september, 1787. Brev, Moltke, 12. oktober, 1787., Pro memoria av 5. januar, 1788.

Forestilling fra kommisjonene, RA, Rentekammeret, Skapsaker, skap 16, pk. 7 VIII.

Uferdig manus, utarbeidet av Margit Løyland.

- Bilag nr. 175, forestilling fra kommisjonen, november 1787.

11.2: Trykte kilder:

Kong Christian den femtes norske Lov: 15de april 1687: med Kongeloven 1665. Oslo:

Universitetsforlaget, 1982.

Krag, Niels. (1778). *Den stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge Indeholdende hans Recesser, Forordninger og aabne Breve, samt andre hans Historie vedkommende Documenter, tilligemed en Fortegnelse over hans Mynter.* København.

Schmidt, Julius August S. Forordninger, aabne Breve, Placater m.m. for Kongeriget Norge, i Tidsrummet fra 1648 – 1813: Til brug for den Lovstuderende, bind 1 og 2. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag, 1851-52. Wessel-Berg, Fr. Aug. Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1813. Udgivne i Udtog, bind 1-4 + register. Christiania: Cappelen, 1841-47.

12: Litteraturliste.

- Adler-Nissen, Rebecca. (2014). Det københavnske perspektiv. *Internasjonal politikk* 77, nr. 3 (2014): ss. 314-336.
- Allen, Amy. (2002). Power, subjectivity, and agency: Between Arendt and Foucault. *International Journal of Philosophical Studies*, 10 (2): ss. 131-149.
- Anners, Erik. (1983). *Den europeiske rettens historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Arendt, Hannah. (1958). *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Pres.
- Bagge, Sverre, & Mykland, Knut. (1987). *Norge i dansketiden*. Oslo: Politikens forlag.
- Baker, Jean H. (1987). "And All the Past is Political Culture," *Reviews in American History*, XV, ss. 59-65.
- Beales, Derek. (2015) *Enlightenment and reform in the eighteenth-century Europe*. New York, I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Berlin, Isaiah. (2002). «Two Concepts of Liberty», i Henry Hardy (red.): *Liberty: Incorporating Four Essay on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Bernssen, Siri Elisabeth. (2019). «Transkriberte tingbøker som utgangspunkt for rettshistorisk forskning», i Sunde, Jørn Øyrehagen (red.): *Fordom og forventning*. Oslo: Akademisk publisering. ss. 165-183.
- Bernstein, Richard. (2011). Hannah Arendt's Reflections on Violence and Power. *Iris. European Journal of Philosophy and Public Debate*, 3(5): ss. 3-30.
- Bjerkås, Trond. (2016). *Fra tilskuer til deltager? Offentlig deltagelse i Norge i overgangen mellom enevelde og konstitusjonelt styre*. (Doktoravhandling) Trondheim: NTNU.
- Bjerkås, Trond. (2011). *Matrikkel og motstand, Matrikkelarbeidet på 1720-tallet og enveldets politiske kultur*. Universitetet i Agder, historisk institutt. Masteroppgave.
- Bjorvatn, Bjarne & Danielsen, Arthur. (2003). Radesyken – en norsk tragedie. *Tidsskriftet for den Norske Lægeforening*, 2003; 123: 3557-8.
- Bjørn, Calaus. (1981). *Bonde, Herremand, Konge; Bonden I 1700-tallets Danmark*. København: Gyldendal.
- Blaine, Marcia Schmidt. (2001). «The Power of Petitions: Women and the New Hampshire

- Provincial Government, 1695–1770», *International Review of Social History*, Vol. 46, supplement 9: petitions in social history, ss. 57-77.
- Bolstad, Gunnar. (2010). *Der blev dygtig politisert: Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814*. Volda: Høgskolen i Volda, historisk institutt. Masteroppgave.
- Bourdieu, Pierre (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14 (6), ss. 723-744.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loïc J. D. (1992). *Réponses: pour une anthropologie réflexive*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre, & Chartier, Roger. (2010/2015). *The sociologist and the historian*. Cambridge: Polity Press.
- Bregnsbo, Michael. (1997). *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Breivik, Tor. (1973). *Poul Hansen, Fogd i Øvre Telemark, 1746-1770*. Universitetet i Oslo, historisk institutt. Hovedoppgave.
- Briffa, K. R., Jones, P. D., Schweingruber, F. H. & Osborn, T. J. (1998). Influence of volcanic eruptions on Northern Hemisphere summer temperature over the past 600 years. *Nature* 1998; 393: ss. 450 – 455.
- Bro-Jørgensen, Jens Olav og Westrup, Morten (1969) *Vejledende arkivregistraturer XXII. Kommercekollegiet 1735-1816*. København, Rigsarkivet.
- Broadly, Donald. (1991). *Sociologi och epistemology : Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS Förlag.
- Bråstad, Kjell. (1981). *Øyestad bygdebok*. Øyestad: Øyestad kommune.
- Bull, Andreas. (1786). *Oekonomiske Tanker om Fabrikvæsenet og raae Produkters Forarbeidelse i Landet*. København : Gyldendals Forlag.
- Bulst, N. (1989). «Prospography and the Computer: Problems and Possibilities», i Peter Denley et al. (red.): *History and Computing II*. Manchester: Manchester University Press.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2013091708028
- Clure, Graham. (2015). «Rousseau, Diderot and the Spirit of Catherine the Great's Reforms».

- History of European Ideas*, 41:7, ss. 883-908.
- Davenport, Christian. (2015). *How Social Movements Die: Repression and Demobilization of the Republic of New Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davidson, Øyvind. (1944). *Bernt Anker i nytt lys*. Oslo: Cammermeyers boghandel.
- Davis, Wlter. (1983). «China, the Confucian Ideal, and the European Age of Enlightenment», *Journal of the history of Ideas*, 1983, 10.01, Vol. 44(4), ss. 523-548.
- Degryse, Annelies. (2008) The Sovereign and the Social, Arendt's Understanding of Hobbes. *Ethical Perspectives*, 15 (2): ss. 239-258.
- Deuntzer, J.H. (1891): *Henrik Stampe; meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed*. København: Schultz.
- Dyrvik, Ståle. (1978). «Den lange fredstiden, 1720-1784», i Knut Mykland (red.): *Norges historie, bind 8*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag A/S.
- Dørum, Knut. (2006). «Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet». *Historisk tidsskrift*, 2006, nr. 3: ss. 403-431.
- Dørum, Knut. (2009). «Opprør eller legitim politisk praksis? Almueforsamlinger og folkelige aksjoner i Norge, ca. 1750-1850», innlegg på Historiedagene i Bergen 20. juni 2009. Link:<https://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/demokrati/bergen/Knutsinnlegg.pdf>. Hentet: 16.07.2020, Kl. 22:22.
- Dørum, Knut. (2016). *Frå undersått til medborgar; styreform og politisk kultur i Noreg, 1660 til 1884*. Oslo: Spartacus Forlag.
- Eliassen, Finn-Einar. (1995-1996). *Mandal bys historie*. Bind 1 og 2. Mandal: Mandal komn.
- Engelhardt, Juliane. (2010). *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*. København: Museum Tusulanum Press.
- Evju, Håkon. (2010) «Frihet som politisk problem I dansk-norske tidsskrifter, 1784-1799», i Hilde Sandvik (red.): *Demokratisk teori og historisk praksis*, red. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Evju, Håkon. (2012) «Anmeldelse av: Jakob Maliks, Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi

- og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge, 1730-1770», i *Sjuttonhundratall: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*. ISSN 1652-4772. ss. 146- 151.
- Fiskaa, Ingrid. (2009). *Statsmakta og Lofthusreisinga; Styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786-87*. Oslo; Universitetet i Oslo, Historisk institutt. Masteroppgave.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish, the Birth of the Prison*. London: Penguin.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality, an Introduction*. London: Penguin.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge*. New York: Vintage books.
- Foucault, M. (1985). *The Use of Pleasure. The History of Sexuality*. Vol. 2, London: Penguin.
- Fløystad, Ingeborg. (1982). Jernproduksjonen på 1700-tallet. Noen data og problemer, *Historisk tidsskrift*, 1982, 61: ss. 360–386.
- Friedman, David D. (1995). Making Sense of English Law Enforcement in the Eighteenth Century. *The University of Chicago Law School Roundtable*: Vol. 2: utg. 2, Article 7.
- Frydenlund, Bård. (2009). *Stormannen Peder Anker, en biografi*. Oslo: Aschehoug.
- Furseth, Inger. (1999). *People, Faith, and Transition; A comparative Study of Social and Religious Movements in Norway, 1780-1905*. (Doktoravhandling). Oslo: Universitetet i Oslo, instituttet for sosiologi, 1999. ss. 93-182.
- Gamson, William A. & Meyer, David S. (1996). «Framing political opportunity», i D. McAdam, J.D. McCarthy, M. Zald: *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge.
- Qvisling, J.L. (1917). *Gjerpen; en bygdebok, bind 1. Den historiske del*. Oslo: Aschehoug.
- Grepperud, Arvin. (2010). *Supplikkene fra Akershus len, Christiania, Bragernes og Strømsø 1661-1662: forholdet mellom bønder, embetsmenn og borgere*. Oslo: Universitetet i Oslo, historisk institutt. Masteroppgave.
- Grude, Egil Harald. (1972). *Skatt, bønder og embetsmenn; ekstraskatten i Stavanger amt*. Oslo: Universitetet i Oslo, Historisk institutt. Hovedoppgave.
- Haakonssen, Knud., Horstbøll, Henrik. (2008). *Northern antiquities and national identities*. København; Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

- Hagen, Carl Birger van der. (1961). *Quelles reconnaissance pour des bonnes services?* Oslo: Universitetet i Oslo, instituttet for allmenn- og samfunnsmedisin. Hovedoppgave.
- Hauge, Ragnar. (1996). Alkohol i norsk historie, *Norsk Epidemiologi*, 1996; 6 (1): ss. 13-21.
- Hay, Douglas. (1975). «Property, Authority and the Criminal Law», i Douglas Hay (red.): *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth -Century England*. New York: Pantheon Books.
- Helgesen, Kari. (1981). *Supplikkinstitusjonen - Bruk og funksjon midt på 1700-tallet*. NTNU, historisk institutt. Hovedoppgave.
- Henningsen, Peter. (2001). «Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honette kultur», *Historisk tidsskrift* (dansk) 101:2, 2001, s. 313-344
- Henningsen, Peter. (2006). *I Sansernes Vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, Vol. 1, København 2006.
- Herstad, John. (1984). «Brennevinspolitikk i Norge 1735-1757», i *Skog och brännvin : studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet*, redigert av Kalle Bäck. Publikation / Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle - beslutsprocess på 1700-talet, 385 s. Oslo: Universitetsforlaget. 1984.
- Herstad, John. (2000). *I helstatens grep: kornmonopolet 1735-1788*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Holm, Edvard. (1879/1975). «Holbers statsretlige og politiske Synssmaade», i *Festskrift i Anledning af Universitetets Firehundredaarsfest*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Danmarks Historie, 1975.
- Holm, Peter. (1793). «Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amt», i: *Topografisk Journal for Norge*. 5-13 hefte (2.4.bd.) 1793.
- Holmberg, Susann. (2020). *Contracting knowledge: venereal disease in Eighteenth-Century Norway*. (Doktoravhandling) Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for arkeologi, konservering og historie.
- Holck, Per. (2005). *Bernt Anker. Samtid, liv og forfatterskap*. Oslo: Solum forlag.
- Hommerstad, Marthe. (2012). *Politiske bønder - Bondepolitikk og Stortinget 1815-1837*. (Doktoravhandling). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Horstbøll, Henri. (2007). «Defending Monarchism in Denmark-Norway in the Eighteenth

- Century», i Hans Blom, John Christian Laursen & Luisa Simonutti (red.): *Monarchisms in the Age of Enlightenment: Liberty, Patriotism and the common good* (Toronto: University of Toronto Press).
- Ilsøe, Grete. (1978). *Vejen til Embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. Retsbetjent- og magistratembede, 1735-65*. Århus: Universitetsforlaget.
- Imsen, Steinar. (1998). «Kunsten å konstruere; noen kritiske merknader til Erling Sandmos avhandling «Slagsbrødre. En studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet», *Historisk Tidsskrift* 4/1998, ss. 481-501.
- Imsen, Steinar & Winge, Harald. (1999). *Norsk historisk leksikon: kultur og samfunn ca. 1500-ca. 1800*, 2. utg. Oslo: Cappelen akademisk forl.
- Jensen, Jens. (2004). *I statens tjeneste; Korrupsion, bestikkelse og underslæb blant enevældens embedsmænd*. Højbjerg: Den jyske historiker.
- Jensen, Mette, F. (2017). «Statebuilding, Establishing Rule of Law and Fighting Corruption in Denmark 1660-1900», i Ronald Kroeze, Andre Vitoria, Guy Geltner (red.): *Anti-corruption in History: From Antiquity to the Modern Era*. Oxford: Oxford University Press. ss. 197-209.
- Jensen, Mette, F. (2018). «The building of the Scandinavian states: Establishing Weberian bureaucracy and curbing corruption from the mid-seventeenth to nineteenth century», i Haldor Byrkjeflot; Fredrik Engelstad (red.): *Bureaucracy and Society in Transition: Comparative Perspectives*. London: Emerald Group Publishing. ss. 179-203.
- Jensen, Mette, F. (2020). «Corruption and Bureaucratic Reforms: «Getting to Denmark?» i *The Oxford Handbook of Danish Politics*. red. Peter Munk Christiansen; Jørgen Elklit; Peter Nedergaards. Oxford: Oxford University Press.
- Jespersen, Knud J. V. (2001). «Fra fødselsadel til rangadel; Den danske adel, 1600-1800», i Ingesman, Per & Jensen, Jens Villiam (red.): *Riget, magten og æren; den danske adel 1350-1660*. ss. 604-633. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Johansen, Hans Christian. (1969). «Staten som kornhandler, 1783-88», i *Erhvervshistorisk aarbog*, db. XX. Århus.
- Jørgensen, Hans Jørgen. (1969). *Det norske tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814*. Oslo: Tolldirektoratet.

- Kitschelt, Herbert P. (1986). Political Opportunity Structures and Political Portest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 1986, vol. 16, utg. 1, ss. 57-85.
- Knudsen, Pernille Ulla. (2000). *Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder, 1682-1801. Professionalisering og kumulering*. (Doktoravhandling). København: Universitetet i København.
- Koopmans, Ruud & Statham, Paul. (1999). «Ethnic and Civic Conceptions of Nationhood and the Differential success of the Extreme right in Germany and Italy» i Giugni, Mc Adam & Tilly (red.). *How social movements matter*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Koht, Halvdan. (1975). *Norsk bondereisning*. Oslo: Pax Forlag.
- Krefting, E. (2019). «De usminkedes sannhetenes forsvar: Peter Fredrik Suhms publikasjonsstrategier og offentlighetsidealer under det dansk-norske eneveldet» i Bjørkøy, Hemstad, Næding & Rødding, *Litterære verdensborgere: transnasjonale perspektiver på norsk bokhistorie 1519-1850*. (ss. 332-356). Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Kriesi, Hanspeter. (1995). «The Organizational Structure of New Social Movements in Relation to Their Political Context» i John McCarthy, Doug McAdam, and Meyer N. Zald (red.): *Opportunities, Mobilizing Structures and Framing: Comparative Applications of Contemporary Movement Theory*. New York and London: Cambridge University Press.
- Laache, Karl Henrik Engelhart. (2016). *Bygdetingets funksjon på 1700-tallet. En nærstudie fra Øvre Romerike med fokus på tinget som arena for samhandling mellom allmue og embetsmenn*. Oslo; Universitetet i Oslo, Historisk institutt. Hovedoppgave.
- Lampe, Fredrik. (1810). *Bergens Stifts Biskoper og Præster efter Reformationen: biografiske Efterretninger*. Samlede af Provst Johan Fredrik Lampe. Efter hans død udgivne af D. Thrap, Sognepræst.
- Langen, Ulrik. (2017). Et grønt Horehuus; Kongens Have som skændslens sted i trykkefrihedsskrifterne 1771-73. (*Dansk Historisk Tidsskrift*, Vol. 20, II, No. 117, 2017, ss. 35-60.

- Lie, Anne Kveim. (2007). *Radesykens tilblivelse. Historien om en sykdom*. (Doktoravhandling)
Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin.
- Lijphart, Arend. (1999). *Patterns of democracy*. London: Yale university press.
- Lunden, Kåre. (2002). *Norges Landbrukshistorie, bind 2*. Oslo.
- Løgstrup, Birgit. (1994). «Fra supplik til ombudsmandsklage. Om borgernes forsøg på at råbe myndighederne op», i Karl Pedersen, Peder, Ilsø, Grethe og Tamm, Ditlev (red.): *På gaven foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag. ss. 169-80.
- Løyland, Margit. (2006). *Norge i 1743*. Oslo: Solum Forlag/ Riksarkivet.
- Løyland, Margit. (2017). «Oppreist og oppgjør; rettsmateriale etter Lofthusuroa», i Bjørg Seland (red.): *Opprør og opposisjon under enevælde og demokrati*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Løyland, Margit. (2018). *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå Kommisjonen og høgsterett 1787-99*. Oslo: Kildeutgivelser fra Riksarkivet 4.
- McCullagh, C. Behan. (1998). *The Truth of History*. London: Routledge.
- Martfelt, Christian. (1771). *Forslag til en kongelig reformasjons-kommission: i hensigt at forfatte en retskaffen varig plan for ekonomie- kommerce- og finants-baefenet i Dannemark*. København: Trykt hos A.F. Stein.
- Martfelt, Christian. (1774). *Beviis at Dannemarks og Norges fyrretive- aar- gamle korn-handels-plan, lagt ved forordningen af 16de sept. 1735, ikke naaer sin hensigt til tronens og statens beste med forslag til en ny plan i korn-handlen, i anledning af den sidste højpriselige, kongelige, allernaadigste forordning, hvorved fremmede kornvares indførsel søndenfjelds udi Norge, indtil videre, forbydes*. København: Paa Gyldendals forlag.
- Mathiassen, E. (2001, Mai). *Vitenskap og politikk: Om produksjon og formidling av vitenskapelig kunnskap i arctic monitoring and assessment programme - Arktisk råd*. Norges tekniske naturvitenskapelige universitet.
- Mawhinney, Sarah Elizabeth, «*Coming of Age: Youth in England, c. 1400-1600.*»
Doktoravhandling, University of York, 2015.
- Mordt, Gerd. (2010). *Embetsmennenes syn på forbruk I den norske befolkningen I 1743*.

- Heimen*, utgv. nr 2, 2010, ss. 135-145.
- Morris, Ian. (2011). *Why the west rules for now*. London: Profile Books.
- Moseng, Ole Georg. (2003). *Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003, vol1: Ansvar for undersåttenes helse 1603-1850*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mykland, Knut. (1978). *Kampen om Norge, 1784-1814*. Cappelen Norges historie, bd. 9. Oslo: Cappelen Forlag.
- Nagel, Anne-Hilde. (1973). *Privilegiene til Froland Verk: Grunnleggelsen av en industribedrift i 1760-årene*. Bergen: Universitetet i Bergen, Institutt for historie. Hovedoppgave.
- Nagel, Anne Hilde Nagel. (1985). «Styringsapparatet i Norge på 1700-tallet», i Yrjö Blomstedt (red.): *Administrasjonen i Norden på 1700-tallet*. Karlshamn: Universitetsforlaget.
- Nathanson, M.L. (1844). *Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National og Stats Huusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden*. Kjøbenhavn: C.A. Reitzel.
- Næsje, Bjørn. (2008). *Klagemål over kongens embets- og tjenestemenn. En kildestudie av norske supplikker inneholdende klagemål over embets- og tjenestemenn mellom 1700 og 1730*. Universitetet i Oslo, instituttet for historie. Masteroppgave.
- O'Brian, H. (1969). «Ideas of Religious Toleration at the Time of Joseph II. A Study of the Enlightenment among Catholics in Austria». *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 59, No. 7. ss. 1-80.
- Opstad, Lauritz. (1950). *Moss Jernverk*, M. Moss: Peterson & søn.
- Plato. (1969). *Plato in Twelve Volumes*, Vols. 5 & 6 translated by Paul Shorey. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.
- Poppel, Van, L. (2012). Choosing variants of pragmatic argumentation. *Argumentation: cognition & community: proceedings of the 9th Biennial Conference of the Ontario Society for the Study of Argumentation*, May 18-21, 2011, University of Windsor.
- Pram, Christen Henriksen, & Rahbek, Knud Lyne. (1787). «Brev fra Christiansands stift af 21de April 1787», i Schultz, J.F (red.): *Ny Minerva, Volum 8*. Kjøbenhavn: Schultz.
- Rappaport, Steve. (2002). *Worlds within worlds: structures of life in sixteenth-century London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reimarus, Johann Albert Heinrich. (2016). *The Freedom of the Corn-Trade examined on Natural*

- and Historical Principles*. Norderstedt: Hansebooks.
- Rian, Øystein. (1984). «Hva og hvem var staten i Norge?» i E.L. Petersen (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser: rapporter til den XIX nordiske historikerkongress, vol. I*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Rian, Øystein. (2003). *Embetsstanden i dansketida*. Oslo: Det norske samlaget.
- Rian, Øystein. (2010). «Myndighetenes forhold til offentlighet i Danmark-Norge», innlegg på seminaret *Et opinionsstyrt enevelde? Makt og ytringer i Danmark-Norge*, 27.4.2010.
- Rian, Øystein. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge; vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ringvej, Mona. (2011). «Communicative Power and the Absolutist State: Denmark-Norway, c. 1750-1800», i Ihalainen, Pasi, Bregnsbo, Michael, Sennefelt, Karin, Winton, Patrik, (red.): *Scandinavia in the Age of Revolution, Nordic political Cultures, 1740-1820*. Surrey: Ashgate.
- Rodin, Nora. (2016). *Mitt skip er lastet med...». Skippere fra Nedenes i norsk sjøfartshandel 1782-1786*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for historie. Hovedoppgave.
- Rosenberg, Kjell. (1990). *Lillesand historie*. Lillesand: Lillesandposten.
- Sandemo, Erling. (1997)a. *Slagsbrødre: en studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet*. (Doktoravhandling). Oslo: Universitet i Oslo, Instituttet for historie, 1997. ss. 97-162.
- Sandmo, Erling. (1997)b. «The history of truth and the concept of violence» i Sølvi Sogner (red.): *Fact, fiction and forensic evidence, Tid og Tanke*, Nr.2/1997: ss. 53-63.
- Sandvik, Gudmund. (1975). *Det gamle veldet: norske finansar 1760-79*. Oslo: Gyldendal.
- Sandvik, Hilde. (2015). «Vilkårene for stemmerett etter Grunnloven» i Kirsti Strøm Bull (red.): *Borgerrolle og borgerrett*. Oslo: Dreyerforlag. ss. 81-82.
- Sars, Ernst. (1861). Norge under Foreningen med Danmark. *Nordisk Universitets Tidsskrift* VI. H. 3:1-122.
- Schou, Jacob Henric. (1777). *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 til 1775 Aars Udgang ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae*

- Undersaatterne i Danmark og Norge: forsynet med et alphabetisk Register: 5: Som indeholder Kong Christian VII. Forordninger.* København: Møller trykkeri.
- Scott, James C. (1990). *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts.* New Haven: Yale University Press.
- Seip, Jens Arup. (1958). *Teorien om det opinionsstyrte eneveldet.* Oslo: Universitetsforl.
- Sennefelt, Karin. (2001). *Den politiske sjukan; Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur.* (Doktoravhandling.) Uppsala: Universitetet i Uppsala.
- Sigwart, Hans-Jörg. (2016). Political Characterology: On the Method of Theorizing in Hannah Arendt's Origins of Totalitarianism. *The American Political Science Review*, May 2016, Vol. 110 (2), ss. 265-277.
- Simonsson, Ørjan. (1999). «Nätverk och rum», i Aronsson, P., Fagerlund, S. og Samuelsson, J. (red.): *Nätverk i historisk forskning – metaphor, metod eller teori.* Växjö 1999. ss. 74-92.
- Slagsvold, Per Marius. (2006). *Kunngjøringens betydning for lovers rettskraft.* Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for privatrett. Hovedoppgave.
- Slettebø, Thomas Ewen Daltveit. (2007). *Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765.* Bergen: Universitetet i Bergen, historisk institutt. Masteroppgave.
- Slettebø, Thomas Ewen Daltveit. (2012). «Strilekrigen i Berge, 1765», i Knut Dørum & Hilde Sandvik (red.): *Opptøyer i Norge, 1750-1850.* Oslo: Scandinavian Academic Press, ss. 45-102.
- Sogner, Sølvi. (1976). A demographic crisis averted? *Scandinavian Economic History Review*, 24:2, ss. 114-128. DOI: 10.1080/03585522.1976.10407847
- Sogner, Sølvi. (1996). *Krig og fred 1660-1780.* i : Helle, Knut (red.) *Aschehougs Norgeshistorie. Bind 6.* Aschehoug & Co., Oslo.
- Steen, Sverre. (1941). *Kristiansands historie, 1641-1814.* Oslo: Grøndahl og Søns boktrykkeri.
- Steen, Sverre. (1933). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bind 7. Oslo: Aschehougs.
- Stigersand, Anne K. (1999). *Staten og Medicinalvæsenet. Staten og yrkesgruppene i helsevesenet 1660-1815, generelt i Danmark-Norge og spesielt på Agder.* Bergen: Universitetet i Bergen, Institutt for historie. Hovedoppgave.
- Stokstad, Sigrid. (1995). «Generalprokurør Henrik Stampe og maktfordelingslæren», i *Instituttet*

for offentlig retts skriftserie, nr. 2 /1995.

- Strømbo, Gustav. (1772). *Velmeente Erindringer i Anledning af Hr. Cancellie-Raad Martfeldts Forslag til en Reformation Commission, til Anlæg af en Plan for Oeconomie-, Commerce- og Finantz-Væsenet i Dannemark ved Gustavus Strømboe, Proprietair til Kjørboe-Gaard og Nessøen i Aggerhuus Stift*. Trykt hos Morten Hallager, boende paa Nørregade No. 245.
- Suhm, P.F. (1774). *Euphron: en Fortælling*. København: Gimmelfiær.
- Sunde, Jørn Øyrehagen. (2019). «Ingen veg tilbake – overordna norsk juridisk metode frå år 1000 og inn i framtida», i Høgberg, Alf Petter & Sunde, Jørn Øyrehagen (red.): *Juridisk metode og tenkemåte*. Oslo: Universitetsforlaget. ss. 35-76.
- Supphellen, Steinar. (1978). Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet. *Historisk Tidsskrift*, Vol. 2, 1978, ss. 152-186.
- Sverdrup, Georg. (1917). *Lofthusbevægelsen*. Oslo: Grøndahl.
- Sætra, Gustav. (1980). *Embetsmann, bonde, borger; konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i opplandet*. Bergen: Universitetet i Bergen, historisk institutt. Hovedoppgave.
- Sætra, Gustav. (1983). Lønnskamp eller utbytting? Embetsmann og bonde i Telemark i strid om embetsmennes inntekter, 1785-1798. *Telemark Historielag*, utgv. 3, 1983. ss. 18-37.
- Sætra, Gustav. (1996). Fra Bondeledere til fanger; rettsforfølgelsen mot ledere av Lofthusreisinga, 1789-1800. *Agder Historielag*, årsskrift, nr. 72, 1996. ss. 80-179.
- Sætra, Gustav & Johnsen, Berit Eide. (1998)a. *Kristian Lofthus og hans tid*: artikler fra historisk sommerseminar arrangert av Høgskolen i Agder i samarbeid med Lillesand kommune. Høgskolen i Agder, Avdeling for humanistiske fag: Lillesand.
- Sætra, Gustav. (1998)b. «Norske bondeopprør på 1700-tallet: en trussel mot den dansk-norske helstaten?». *Historisk tidsskrift*, 77: 1998 :3, ss. 301-315.
- Sætra, Guatav. (2014). «Bondepolitikk; Lofthusreisinga som lærerstykke», i Nagel, A.H., Dyrvik, S. (red.): *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*. (ss. 49-64). Bergen: Bodoni Forlag.
- Sætra, Gustav. (2014). Lofthusopprøret, 1786/87, i «Aust-Agder-Arv, Årbok 2014». Arendal: Aust-Agder Kulturhistoriske Senter.

- Sørnes, Torgrim. (2016). *Bøddel Mathias Fliegenring 1685-1729*. Oslo: Vigmostad Bjørke.
- Tamm, Ditlev. (2007). «The Danish Debate about Montesquieu: Holberg, Kofod Ancher, Sneedorff, Schytte, and Stampe» i Haakonssen and Horstbøll (eds), *Northern Antiquities and National Identities. Perceptions of Denmark and the North in the Eighteenth Century*. Kjøbenhavn: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Tamm, Ditlev. (2008). «The Danish Debate about Montesquieu», i Haakonssen, K & Horstbøll, H (red.): *Northern Antiquities and National Identities. Perceptions of Denmark and the North in the Eighteenth Century*. Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Tarrow, Sidney G. (1994). *Power in Movement; Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teige, Ola. (2006). Kasseangel og malversasjon: Straffeforfølgelse av misligheter i Det norske embetsverket under eneveldet. *Historisk Tidsskrift (Norge)* 2006; Volum 85.(2) ss. 253-275.
- Tilly, Charles. (1977). «Hauptformen kollektiver Aktion in Westeuropa 1500-1975», i *Geschichte und Gesellschaft* 3, (1977), utg. 2, ss. 153-163.
- Tindlund, Ole-Fabian Skagevang. (2017). *Frederik II av Preussen og Joseph II av Østerrike, sett gjennom øynene til den dansk-norske offentligheten, 1784-1790*. Universitetet i Stavanger, Institutt for kultur- og språkvitenskap. Masteroppgave.
- Tønnessen, Joh. N. (1956). *Porsgrunns historie; Fra lasteplass til kjøpstad 1576-1807*. Porsgrunn: Porsgrunn kommune.
- Villstrand, Nils Erik. (1992). Anpassning eller protest. *Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten, 1620-1679*. ss. 31-38.
- Vårdal, Mette. (2018). *Ligesaaavel i Vaadmæl som i Fløiel; uformelle relasjoner mellom embetsmenn, bønder og husmenn i Vågå ca. 1745-1844*. (Doktoravhandling). Oslo: Universitetet i Oslo, historisk institutt.
- Weidling, Tor. (2000). *Eneveldets menn i Norge: sivile sentralorganer og embetsmenn 1660-1814*. Oslo: Riksarkivaren, skriftserie 7.
- Wetherell, Charles. (1998). Historical Social Network Analysis. *International Review of Social*

- History*, vol. 43, (Cambridge, 1998), (Supplement 6, *New Methods for Social History*), ss. 126-127.
- Wergeland, Henrik. (1842). «Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthuus samt Almuelighederne i 1786 og 87 i Nedenæs Amt,» Optrykt i *Samlede Skrifter*, bd. IV: 4. Oslo: Steenske Forlag.
- Wolin, Richard. (2001). The Hannah Arendt Situation. *New England Review* (1990), 1. April 2001, Vol.22 (2), ss. 97-125.
- Wollstonecroft, Mary. (1796). *Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway and Denmark*. London: J. Johnson, St. Paul's Church-Yard.
- Österberg, Eva. (1989). «Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige». *Scandia*, 1989, nr. 1: ss. 73-95.
- Øverland, O.A. (1891-1895). *Illustrert Norges historie*, bind 5, avdeling 2. Christiania: Folkebladets forlag.